

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХАРАТЯН ТАТЕВІК ПЕРСЕСІВНА

УДК 342.7+608

**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ
В УМОВАХ РОЗВИТКУ БІОТЕХНОЛОГІЙ**

12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»

Юридичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. Н. Харатян

Науковий керівник – **Колісник Віктор Павлович**,
доктор юридичних наук,
професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Харатьян Т. Н. Конституційне право людини на життя в умовах розвитку біотехнологій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

Робота присвячена дослідженню права людини на життя та встановленню особливостей його забезпечення в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняній науці конституційного права здійснено комплексну наукову розробку правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також набули подальшого розвитку наукові положення щодо перспективних напрямів удосконалення конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій.

Розвиток біотехнологій є фактором ускладнення суспільних відносин та виникнення нових проблем у сфері забезпечення прав людини, зокрема конституційного права людини на життя. З огляду на наведене в роботі сформульовано цілісне уявлення про право людини на життя в сучасних умовах та обґрунтовано доцільність його широкого розуміння. Встановлено суть трансформації змісту права людини на життя, а також проаналізовано особливості забезпечення цього права в контексті розвитку сучасних біотехнологій.

Зазначене досягнуто завдяки дослідженню еволюції розуміння змісту конституційного права людини на життя, значення його забезпечення, вивченню залежності забезпечення цього права в сучасних умовах від гарантування й захисту низки пов'язаних із ним інших прав, а також дослідженню сучасних процесів у сфері застосування біотехнологій, які спричиняють чи здатні спричинити виникнення нових проблем, пов'язаних із

правом людини на життя, зокрема нових загроз та перешкод для його забезпечення. Основою для проведеного дослідження слугували вивчення наукових напрацювань, узагальнення ідей теоретиків права, аналіз міжнародних, зарубіжних та вітчизняних правових актів, а також судової практики.

У роботі удосконалено положення щодо доцільності широкого розуміння права людини на життя та наголошено, що право людини на життя доцільно розглядати не лише як право на біологічне існування, але й як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя. Підкреслено, що в контексті застосування сучасних біотехнологій постають загрози для забезпечення цілої низки прав людини та, що ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами, а також вузький підхід до розуміння зазначеного права перешкоджають його повноцінному забезпеченню.

На основі проведеного дослідження удосконалено наукові підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини, а також наукові положення щодо необхідності юридичної регламентації суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій на основі визнання цінності людини і її життя, поваги до її гідності та відповідно до принципу перестороги.

Запропоновано визначення поняття «конституційне право людини на життя» в найбільш широкому розумінні як комплексу об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

Проведене дослідження дозволило розробити класифікацію прав людини, пов'язаних із правом на життя (суміжних із ним), від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя, згідно з якою виокремлено:

1) права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя (право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації, яка може мати важливе значення для убезпечення життя та збереження здоров'я (про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту тощо), право на достатній життєвий рівень, право на належні, безпечні і здорові умови праці тощо);

2) права, які забезпечують вільне і гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами (право на повагу до гідності людини, право на свободу та особисту недоторканність, право на освіту, право на свободу світогляду і віросповідання, право на свободу творчості тощо).

З'ясовано основні особливості забезпечення конституційного права людини на життя у зв'язку з інтенсифікацією сучасної біотехнологічної діяльності людини. Зроблено висновок, що розвиток сучасних біотехнологій має наслідком не лише збільшення можливостей для покращення якості життя людини, але й зумовив виникнення нових проблем, передусім пов'язаних із ризиками для життя та здоров'я людини. Наголошено, що сучасні біотехнології виступають не лише засобом для реалізації правомірних цілей, наприклад, лікування спадкових та інших поки що невиліковних хвороб, але й можуть бути використані з протиправною метою: розвиток сучасних біотехнологій зумовив зростання можливостей та засобів біотероризму, відкрив можливості для створення, зокрема на замовлення, «дизайнерських дітей», клонів людей, живих організмів, отриманих у результаті комбінування генетичного матеріалу людини та тварин, тощо.

Зроблено висновок, що доцільним є запровадження в Україні нормативного засобу щодо заборони промислового виробництва та використання трансгенних організмів, а також вивільнення таких організмів у

відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності.

Особливу увагу в роботі приділено проблемі проведення наукових дослідів із використанням людського генетичного матеріалу та ембріонів. Наголошено, що відбувається трансформація змісту права людини на життя, зумовлена, насамперед, виникненням загроз для генетичної безпеки та недоторканності людини, забезпечення яких у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій стало важливою складовою забезпечення права на життя. У роботі наголошено, що в сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності в контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна заборона генетичної модифікації людини, а також юридична регламентація меж та порядку застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм.

Доведено, що розвиток біотехнологій має наслідком трансформацію змісту права людини на життя, яка відбувається завдяки двом рушійним силам: 1) об'єктивним реаліям, а саме розвитку й ускладненню суспільних відносин, які зумовили виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення (зокрема, у сфері забезпечення генетичної безпеки та недоторканності людини, а також екологічної безпеки); 2) суб'єктивному сприйняттю людиною цих нових реалій та їх врахуванню у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини.

Обґрунтовано необхідність посилення гарантій генетичної безпеки людини, зокрема запропоновано доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з

метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів».

На основі вивчення міжнародно-правових актів виокремлено міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій, а також розвинуто наукові погляди щодо базових проблемних питань у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, які потребують врегулювання на міжнародному правовому рівні. Наголошено, що безумовно необхідним в існуючих реаліях є встановлення універсальної міжнародно-правової заборони здійснення генетичної модифікації людини.

У роботі сформульовано наукові положення щодо перспективних напрямів удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій та конкретні пропозиції для здійснення такого удосконалення. Так, наголошено на необхідності ратифікації Верховною Радою України низки міжнародних актів, доповнення кримінального законодавства приписами з метою криміналізації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із застосуванням біотехнологій (маніпуляцій над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини тощо), посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій, створення ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням запроваджених норм у сфері регламентації біотехнологічної діяльності та використання її продуктів.

Викладені в дисертації висновки та пропозиції мають важливе теоретичне і практичне значення та можуть бути використані: а) у науково-дослідних цілях як основа для подальшого дослідження особливостей забезпечення конституційного права людини на життя в сучасних умовах; б) у правотворчій діяльності – у процесі удосконалення правового регулювання забезпечення конституційного права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій; в) у навчальному процесі – при підготовці навчальних матеріалів з дисципліни «Конституційне право України» та при викладанні відповідного навчального курсу.

Ключові слова: конституційне право людини на життя, сучасні біотехнології, генна інженерія, генетично модифіковані організми, редагування геному людини, зміст конституційного права людини на життя, забезпечення права людини на життя.

SUMMARY

Kharatyan T. N. Constitutional right to life under conditions of development of modern biotechnologies. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for Candidate of Legal Sciences Degree, specialty 12.00.02 – “Constitutional law; municipal law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The study is devoted to exploring of the right to life and characteristics of its ensuring in terms of development of modern biotechnologies.

The scientific novelty of the results obtained is that in the dissertation for the first time in the national science of constitutional law a comprehensive scientific development of the legal principles of ensuring the constitutional right to life under the conditions of use of modern biotechnologies and of their products was made. It was also developed the scientific provisions regarding perspective directions of improvement of the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights to life in terms of development of biotechnologies.

Biotechnology development is a factor increasing complexity of social relations and contributes to the emergence of new problems in the field of human rights, in particular the constitutional right to life. In view of the above, the holistic view of the right to life in the current context is formulated in the study. The advisability of the broad understanding of the right to life is substantiated. The essence of the transformation of the content of the right to life is revealed and the peculiarities of ensuring this right in the context of development of modern biotechnologies are analyzed.

The aforementioned results were achieved through the study of the evolution of understanding the content of the constitutional right to life, the significance of its ensuring, the study of the dependence of providing this right in the current context on the guaranteeing and protection of a number of other rights associated with it, as well as the study of current processes in the application of modern biotechnologies, which cause or are capable of causing new problems related to the right to life, in particular new threats and obstacles to its ensuring. The study based on examination of scientific developments, the synthesis of the ideas of legal scholars, the analysis of international, foreign and domestic legal acts, as well as on the analysis of jurisprudence.

The thesis about the advisability of a broad understanding of the human right to life is developed in the study, and it is stressed that the human right to life should be considered not only as a right to biological existence but also as a right to a decent existence of a person with real guarantees of protection of other rights, closely related to the right to life. It is emphasized that in the context of the use of modern biotechnologies there are threats to the ensuring of a whole range of human rights. It is stressed that ignoring or insufficient account of the links between the constitutional right to life and other human rights and freedoms, as well as a narrow approach to understanding this right, impedes its full ensuring.

On the basis of the study the scientific approaches to understanding the place of the right to life in the system of human rights have been improved. There have also been enhanced the scientific provisions on necessity of legal regulation of social

relations in the sphere of application of modern biotechnologies while recognizing the value of a human and his life, respecting human dignity and according with the precautionary principle.

It is proposed the definition of "constitutional right to life" in the broadest sense as a complex of human possibilities concerning the existence and satisfaction of human needs, objectively determined by the level of development of a society, guaranteeing and implementation of which ensure the human beings' freedom and respect for human dignity.

The research allowed to develop a classification of human rights associated with the right to life (adjacent to it), the implementation of which is crucial for the inviolability of the right to life. According with this classification it can be singled out:

1) rights which`s violation may lead to a decrease in the human physical health indicators and objectively constitutes a risk to life of human being (the right to health protection, the right to an environment that is safe for life and health, the right of free access to information, which can be important for life protection and health preservation (about the environmental situation, the quality of foodstuffs and consumer goods, etc.), the right to an adequate standard of living, the right to proper, safe and healthy labour conditions, etc.);

2) rights ensuring the free and dignified existence of a human being, which not only ensuring the maintenance of vital activity of the organism, but also guaranteeing the achieving full self-actualization in the modern world as a living being with special socio-cultural needs (such as the right to respect the human dignity, the right to freedom and personal inviolability, the right to education, the right to freedom of beliefs and religion, the right to freedom of creative activities, etc.).

The main features of ensuring the human right to life in connection with the intensification of biotechnological activities are revealed. It is concluded that the development of modern biotechnologies has resulted not only in the increase of opportunities for improving the quality of human life, but also caused new problems, first of all related to the risks to human life and health. It is stressed that modern

biotechnologies are not only a means for realization of lawful purposes, for example, the treatment of hereditary and other still incurable diseases, but they can also be used for illegal purposes: the development of modern biotechnologies has led to the growth of opportunities and means of bioterrorism, opened up opportunities for creation, in particular to order, “designer babies”, human clones, living organisms obtained as a result of the combination of human and animal genetic materials, etc.

The conclusion is made that it is expedient in Ukraine to introduce a regulatory measure to ban industrial production and use of transgenic organisms, as well as their release into open systems until the appropriate and sufficient evidences of biological and environmental safety of such organisms are obtained.

Significant attention is paid to the issue of conducting scientific experiments using human genetic material and embryos. It is stressed that the content of the human right to life is transforming, first of all, caused by the emergence of threats to genetic safety and human integrity, which, as a result of the biotechnological revolution and modern biotechnologies development, have become an important part of ensuring the right to life. In the study is emphasized that in modern realities in the context of the possibility of carrying out experiments aimed at modifying human genome the main measures for protecting the right to life and the right to respect for human dignity should be a complete ban on human genetic modification, as well as legal regulation of the limits and order of application of modern biotechnologies to effect the human organism.

It is proved that the development of biotechnologies entails the transformation of the content of the right to life, which is due to two driving forces, namely: 1) the objective realities, development and complication of social relations, which caused the emergence of new opportunities associated with the realization of the right to life (in the sphere of application of the newest reproductive technologies, progressive methods of treatment of diseases, etc.) and new threats to ensure it (in particular, in the field of ensuring genetic safety and human integrity, as well as environmental safety); 2) the human perception of these new realities and taking them into account

in the process of legal regulating of social relations in order to ensure full protection of the right to life and related to it other human rights and freedoms.

The necessity of strengthening the guarantees of human genetic safety is proved, in particular, it is proposed to supplement Article 28 of the Constitution of Ukraine with the fourth part, to read as follows: “It is not allowed to carry out experiments aimed at altering human genome, if such actions are carried out for purposes not related to the treatment or prevention of serious diseases, or they aim to introduce any modification in the genome of descendants, as well as the combination of human genetic material with the genetic material of other living organisms”.

On the basis of studying international legal acts the international legal means of ensuring the right to life in the terms of biotechnology development are singled out. The research allowed to develop the scientific views on the basic problem issues in the sphere of application of modern biotechnologies and their products that need to be settled at the international legal level. It is stressed that the absolute necessity in the existing realities is to establish a universal international legal prohibition on the implementation of genetic modification of a human being.

The scientific provisions on promising directions for improvement of the national legal mechanism for ensuring the right to life in the context of the biotechnologies development are formulated in the study and concrete proposals for such improvement are presented. Thus, it is stressed the necessity of ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine of a number of international acts, supplementing the criminal legislation with the new provisions for the criminalization of socially dangerous acts related to the use of biotechnologies (manipulations of human genetic material, as well as human embryos, aimed at altering human genome, if such actions are carried out for purposes not related to the treatment or prevention of serious diseases, or they aim to introduce any modification in the genome of descendants, the combination of human genetic material with the genetic material of animals for the purpose of obtaining chimeras, human cloning, etc.), strengthening the administrative responsibility for offenses in the field of handling biotechnology products, creation of an effective system of state and public control over observance of the established

norms in the field of regulation of biotechnological activities and the use of its products.

The conclusions and propositions presented in the dissertation, which have important theoretical and practical value, can be used: a) for scientific research purposes – for the further exploring of the right to life in current context; b) in law-making activity – for the improvement of legal regulation of ensuring of the right to life in terms of development of modern biotechnologies; c) in the teaching and learning process – in the preparation of textbooks, manuals and methodological materials on the subject “Constitutional Law of Ukraine” as well as during the teaching of this subject.

Key words: constitutional right to life, modern biotechnology, genetic engineering, genetically modified organisms, human genome editing, content of constitutional right to life, ensuring the right to life.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Харатян Т. Н. Природа та зміст конституційного права людини на життя: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 117–120.

2. Харатян Т. Н. Право людини на життя та суміжні з ним права у системі прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 66–69.

3. Харатян Т. Зміст права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 73–80.

4. Харатян Т. Н. Міжнародно-правовий захист права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 6, Т.1. С. 41–46.

5. Харатян Т. Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 52–60.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Харатян Т. Н. Межі свободи біотехнологічної діяльності у контексті забезпечення конституційного права людини на життя та інших суміжних прав. *Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (Харків, 31 березня 2016 р.). Харків: Харк. нац. мед. ун-т, 2016. С. 203–205.

2. Харатян Т. Н. Зміст конституційного права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф.* (Харків, 4–5 листопада 2016 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. С. 173–174.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	11
1.1. Право людини на життя: дискурс щодо розуміння.....	11
1.2. Зміст права людини на життя в рішеннях наднаціональних судів та національних органів конституційної юрисдикції.....	26
1.3. Право людини на життя в системі прав людини.....	37
Висновки до розділу 1.....	50
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ТА СУЧАСНА БІОТЕХНОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	53
2.1. Трансформація змісту права людини на життя в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності.....	53
2.2. Захист конституційного права людини на життя в контексті проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини	74
Висновки до розділу 2.....	91
РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ БІОТЕХНОЛОГІЙ.....	94
3.1. Міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій.....	94
3.2. Конституційно-правовий механізм забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження, перспективні напрями його вдосконалення в Україні.....	120
Висновки до розділу 3.....	162
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	171
ДОДАТОК.....	204

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стрімкий прогрес у науці та техніці призвів до появи таких можливостей людини, що наближають настання якісно нового етапу розвитку нашої цивілізації з новим етико-онтологічним ставленням людини до власного буття. Науково-технічний прогрес у царині сучасних біотехнологій вже сьогодні зумовлює необхідність у переосмисленні сутності прав людини та пошуці подальших шляхів розвитку права.

У контексті розвитку біотехнологій та інтенсифікації сучасної біотехнологічної діяльності дедалі більше ускладнюється забезпечення конституційного права людини на життя – основоположного права в системі прав людини. Необхідним у сучасних умовах є формування оновлених уявлень про право людини на життя. В існуючих реаліях особливо актуальним є з'ясування та вивчення проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням права людини на життя, які постали у зв'язку із застосуванням сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також пошук шляхів їх вирішення.

На сьогодні нагальною є потреба в переосмисленні сутності права людини на життя зі з'ясуванням особливостей його забезпечення в умовах розвитку біотехнологій, а також у здійсненні пошуку напрямів подальшого удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя. Основою ж для такого дослідження можуть слугувати як вивчення наукових напрацювань, узагальнення ідей теоретиків права, так і аналіз міжнародних, зарубіжних та вітчизняних правових актів, а також судової практики.

Дослідженню конституційного права людини на життя присвячено чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема І. Х. Бабаджанова, К. О. Басовської, К. Бойла, А. М. Головістікової, О. В. Домбровської, Н. В. Кальченко, Я. П. Кузьменко, О. О. Кутафіна, Л. Н. Лінник, М. Н. Малєїної, О. А. Мірошніченко, Б. В. Островської, О. Г. Рогової, Г. Б. Романовського, І. Я. Сенюти, А. В. Соловйова, К. С. Соловйової, Р. О. Стефанчук, М. П. Тиріної,

М. П. Ткача, О. В. Толмач, Ю. І. Усманова, А. Л. Федорової, Т. М. Фомиченко, В. П. Чеботарьової.

В існуючих напрацюваннях із вказаної тематики закладено основу для подальших досліджень та створено передумови для продовження наукових дискусій, присвячених складним питанням у цій сфері наукових пошуків. Незважаючи на кількість та багатоманітність наукових праць, присвячених дослідженню конституційного права людини на життя – історії його визнання та закріплення, його змісту, зв'язків із іншими правами, проблемних питань, пов'язаних із його забезпеченням, необхідними сьогодні є розроблення оновленого підходу до визначення змісту права людини на життя, формування цілісного уявлення про трансформацію змісту права на життя в сучасних умовах, а також аналіз особливостей його забезпечення в контексті розвитку сучасних біотехнологій.

На сьогодні системних та комплексних наукових праць, присвячених цілісному дослідженню особливостей забезпечення права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій, у вітчизняній конституційно-правовій науці фактично немає, що й зумовило вибір цієї теми для написання дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та відповідно до державної комплексної програми наукової діяльності «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (державна реєстрація № 0111U000966). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розроблення теоретико-правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також формулювання й обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту цього права в

контексті розвитку біотехнологій. Зазначена мета зумовлює необхідність у вирішенні таких основних завдань:

- уточнити зміст конституційного права людини на життя та встановити зв'язки цього права з іншими правами та їх забезпеченням;
- з'ясувати особливості розуміння права людини на життя в рішеннях наднаціональних судів та національних органів конституційної юрисдикції різних держав;
- розробити класифікацію прав людини, від гарантування та захисту яких залежить забезпечення права людини на життя;
- встановити суть трансформації змісту права людини на життя в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності;
- з'ясувати основні особливості захисту конституційного права людини на життя в контексті проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини;
- виокремити міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій;
- встановити основні напрями вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій та сформулювати конкретні пропозиції для здійснення такого вдосконалення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням конституційного права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Предметом дослідження є конституційне право людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій та юридичні засоби, пов'язані з його забезпеченням.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення окреслених завдань використано систему загальнонаукових та спеціальних наукових методів, що дало змогу об'єктивно й всебічно дослідити предмет дослідження.

Так, завдяки *діалектичному методу* пізнання в дисертації розширено й уточнено загальнотеоретичні уявлення про зміст конституційного права людини на життя та з'ясовано суть його трансформації (підрозділи 1.1, 2.1).

Історичний метод застосовано для дослідження еволюції уявлень про зміст права людини на життя (підрозділи 1.1, 1.2). За допомогою *системного методу* проаналізовано зв'язки конституційного права на життя з іншими правами, вплив розвитку сучасних біотехнологій на забезпечення права людини на життя, а також досліджено вітчизняне законодавство з питань регламентації сучасної біотехнологічної діяльності на предмет наявності прогалин та суперечностей, які перешкоджають повноцінному забезпеченню права людини на життя (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 3.2). *Формально-юридичний метод* використано при визначенні поняття «конституційне право людини на життя» в найбільш широкому розумінні (підрозділ 1.1). *Порівняльно-правовий метод* дав можливість дослідити зарубіжне законодавство на предмет наявності спеціальних норм, покликаних регулювати проблемні питання, зумовлені розвитком сучасних біотехнологій, з метою виявлення зарубіжних здобутків у врахуванні результатів розвитку біотехнологій у законодавстві (підрозділи 3.1, 3.2). За допомогою *прогностичного методу* і *методу моделювання* сформульовано й обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій (підрозділ 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняній науці конституційного права здійснено комплексну наукову розробку правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також набули подальшого розвитку наукові положення щодо перспективних напрямів удосконалення конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій.

У межах проведеного дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

– доведено, що в умовах дедалі ширшого застосування сучасних біотехнологій ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами, а також вузький підхід до розуміння права людини на життя перешкоджають його повноцінному забезпеченню;

– розроблено класифікацію прав людини, пов'язаних із правом на життя (суміжних із ним), від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя, згідно з якою виокремлено: 1) права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя; 2) права, які забезпечують вільне і гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами;

– доведено, що розвиток біотехнологій має наслідком трансформацію змісту права людини на життя, яка відбувається завдяки двом рушійним силам: 1) об'єктивним реаліям, а саме розвитку й ускладненню суспільних відносин, які зумовили виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення (зокрема, у сфері забезпечення генетичної безпеки та недоторканності людини, а також екологічної безпеки); 2) суб'єктивному сприйняттю людиною цих нових реалій та їх врахуванню у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини;

– обґрунтовано необхідність посилення гарантій генетичної безпеки людини, зокрема запропоновано доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з

метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів».

Удосконалено:

– положення щодо доцільності широкого розуміння права людини на життя як такого, що вимагає забезпечення не лише можливості біологічного існування, але й гідного існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя;

– наукові підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини (виокремлено три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини та обґрунтовано пріоритетний і оптимальний із них: 1) відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя; 2) згідно з другим підходом – пріоритетним і оптимальним у сучасних умовах – право людини на життя необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз; за цим підходом право на життя забезпечується, зокрема, завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на життя, тобто є суміжними з ним; 3) відповідно до третього підходу право людини на життя об'єднує в собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям);

– наукові положення щодо необхідності юридичної регламентації суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій на основі визнання цінності людини і її життя, поваги до її гідності та відповідно до принципу перестороги.

Набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

– визначення поняття «конституційне право людини на життя» в найбільш широкому розумінні як комплексу об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності;

– необхідності вдосконалення міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, зокрема, шляхом: запровадження імперативних норм щодо меж застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимог до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів; встановлення основних вимог до маркування генетично модифікованих організмів; регламентації можливості та умов вивільнення генетично модифікованих організмів у відкриті системи (довкілля); встановлення основних вимог до контролю за безпечністю генетично модифікованих організмів; регламентації ведення універсальних інформаційних баз про внесені до геномів живих організмів зміни;

– перспективних напрямів удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій (зокрема, щодо необхідності ратифікації Верховною Радою України низки міжнародних актів, доповнення кримінального законодавства приписами з метою криміналізації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із застосуванням біотехнологій, посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій, створення ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням запроваджених норм у сфері регламентації біотехнологічної діяльності та використання її продуктів).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані теоретико-правові напрацювання можуть бути використані в науково-дослідних цілях — для подальшого дослідження особливостей забезпечення

конституційного права людини на життя в сучасних умовах, а також у навчальному процесі – при підготовці навчальних матеріалів з дисципліни «Конституційне право України» та при викладанні відповідного навчального курсу; сформульовані пропозиції можуть бути практично корисними у правотворчій діяльності – у процесі вдосконалення вітчизняного законодавства, пов'язаного із забезпеченням прав і свобод людини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доповідалися на 7 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання» (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.), «Юридична осінь 2015 року» (м. Харків, 11 листопада 2015 р.), «Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах» (м. Харків, 31 березня 2016 р.), «Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання» (м. Харків, 4–5 листопада 2016 р.), «Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм. X Тодиківські читання» (м. Харків, 27–28 жовтня 2017 р.), «Правова реформа: концепція, мета, впровадження» (м. Київ, 23 листопада 2017 р.), «Перспективні напрями удосконалення вітчизняного законодавства» (м. Житомир, 19 квітня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (295 найменувань) та додатку. Загальний обсяг дисертації – 205 сторінок, із них основна частина – 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Право людини на життя: дискурс щодо розуміння

Розкриття змісту конституційного права на життя значно ускладнено відсутністю чіткого та універсального підходу до розуміння життя людини як складного явища. Незважаючи на глобальну тенденцію до універсалізації прав людини, тобто популяризації ідей та переконань про належність усіх прав, визнаних світовою спільнотою на рівні міжнародно-правових документів, усім людям незалежно від держав, із якими вони мають найбільш тісний зв'язок, розумінню змісту та значення права людини на життя властива значна інваріантність, зумовлена культурно-історичними особливостями.

Право людини на життя як найбільш важливе природне право отримало визнання в низці важливих міжнародно-правових актів на всесвітньому та регіональних рівнях, а також закріплено у багатьох національних правових системах. Проте вказане не свідчить про однакове розуміння цінності життя людини в різні часи в різних культурах та країнах. Неприпустимо применшувати значення культурних умов та інших особливостей, які історично склалися та існують в окремих країнах, для закріплення й забезпечення прав людини. Вони завжди були й залишаються істотними для забезпечення реалізації та захисту прав людини. Так, культурні та релігійні відмінності в розумінні значення та цінності людського життя, які властиві окремим соціальним групам, зумовлюють різне розуміння змісту права на життя, значення його забезпечення, що проявляється у ставленні до низки можливостей, пов'язаних із забезпеченням та захистом права людини на життя – до проведення абортів, здійснення евтаназії, застосування смертної кари, практикування екстракорпорального (штучного) запліднення тощо. Чи можна говорити про однозначне та універсальне розкриття змісту права людини на життя, якщо не існує навіть єдиної позиції щодо початку життя людини, щодо можливості штучного

переривання життя людського організму на ембріональних стадіях розвитку, практики евтаназії та багатьох інших складних питань, кількість яких лише збільшується. Таку ситуацію можна охарактеризувати «як проблему в проблемі», яка є перешкодою для розроблення однозначних підходів до розуміння права людини на життя та детермінує наявність великої кількості проблем, пов'язаних із забезпеченням цього права [166, с. 117]. Окрім зазначеного, як справедливо зазначають вчені, для знаходження консенсусу у вирішенні важливих проблем актуальним є питання щодо уніфікації термінології на міжнародно-правовому рівні; наприклад, від визначення поняття «людина» залежить подальший правовий захист прав людини, а також розуміння співвідношення прав [262].

З великою ймовірністю можуть постати нові проблеми, пов'язані із забезпеченням права людини на життя, які вимагатимуть від людства консолідації та розроблення узагальнених уявлень про допустиме й бажане у сфері застосування високих технологій, зокрема сучасних біотехнологій. Зазначене переважно зумовлено гіпотетичною можливістю удосконалення природи людини, втручання в неї.

Як справедливо наголошує С. В. Сумченко, сьогодні об'єктивно постає потреба вироблення чітких ціннісних орієнтирів; нові ідеї в цих умовах базуються на розумінні того, що люди мають змінити своє ставлення до навколишнього середовища й усвідомити свою відповідальність за природу в цілому і за існування людства [140, с. 89].

Ще в 1776 році право на життя було закріплено як одне з природних прав людини в Декларації Незалежності Сполучених Штатів Америки (далі – США). У вказаному документі наголошується, що всі люди рівні та наділені «певними невід'ємними Правами, до яких відносяться Життя, Свобода і прагнення до Щастя» [282].

Справедливого висновку дійшла О. А. Мірошніченко, наголошуючи, що досить природним було закріплення права людини на життя в документах, прийнятих після Другої світової війни, оскільки «це була реакція світової

громадськості на неповагу під час військових подій як до прав людини взагалі, так і конкретно до права людини на життя» [70, с. 200].

Першим міжнародно-правовим документом універсального характеру, який проголошує право на життя, є Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), однією з країн-засновниць якої була Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Однак у ній не розкривається зміст цього права, а лише констатується, що кожна людина має право на життя, свободу і на особисту недоторканність (стаття 3) [28]. Перший розділ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 року, яка набрала чинності для України 11 вересня 1997 року, починається зі статті 2, яка закріплює право на життя, але не містить положень, щодо того, коли це право виникає (з моменту зачаття, певної стадії ембріонального розвитку людського організму, народження тощо), не розкриває його зміст [44]. Оцінюючи такі особливості цієї статті, К. Бойл стверджує, що невстановлення відповідних часових меж є парадоксальною особливістю цієї статті [86, с. 7]. На нашу думку, такий спосіб викладення змісту зазначеної статті не може вважатися випадковим або алогічним, оскільки забезпечує можливість гнучкої інтерпретації її змісту та найбільшу придатність до застосування в конкретних історико-культурних умовах.

Право на життя також закріплено у статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148–VIII від 19 жовтня 1973 року, набрав чинності 23 березня 1976 року), у якій особливе значення приділено максимальному обмеженню застосування страти як виду покарання [69].

Особливий підхід закладено в основу формулювання статті 4 Американської конвенції з прав людини від 22 листопада 1969 року, яка має назву «Право на життя». У вказаній статті зміст права на життя розкрито через категорію «поваги до життя», проголошено, що кожна людина має право на

повагу до свого життя; це право захищається законом, в основному, з моменту зачаття; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [188].

Видатний український філософ та природознавець В. І. Вернадський писав: «Зростання наукового знання ХХ сторіччя швидко стирає межі між окремими науками. Ми усе більше спеціалізуємося не за науками, а за проблемами» [7, с. 67]. Сьогодні міждисциплінарні, інтегральні вчення стають не просто більш популярними, але й поступово досягається розуміння того, що саме завдяки їм можливе вирішення багатьох проблем, які стоять перед людством. Учені з різних наукових сфер – філософи, біологи, психологи тощо – розкривали зміст поняття «життя людини». Однак, логічний висновок робить А. М. Головістікова, зазначаючи, що «...жодна з наук не ставить за свою мету дати всеохоплюючу характеристику життю людини, бо жодна з них не має такої можливості» [14, с. 30].

У дослідницьких цілях життя людини часто розщеплюють на виміри – біологічний, духовний, культурний, соціальний (громадсько-політичний, сімейний) тощо. Життя людини являє собою складну єдність фізіологічного і соціального буття, а тому визначення змісту конституційного права людини на життя як основоположного права в системі природних прав людини є складним і багатограним процесом.

Філософські, біологічні, фізичні та інші характеристики такого унікального явища як життя лише в комплексі роблять можливим розуміння значення права людини на життя. Разом із цим, те, що життя є абсолютною та безумовною цінністю світової цивілізації, на наше переконання, є очевидним. Справедливою є теза С. І. Максимова, що важливість прав людини полягає в утвердженні цінності людини [63, с. 112].

Можемо констатувати, що уся система прав і свобод людини покликана забезпечити захист життя людини, її здоров'я, честі, гідності, недоторканності тощо, створити умови для її повноцінного розвитку та самоудосконалення, для організованого та гармонійного співіснування з іншими людьми, максимально

ефективної взаємодії з іншими членами суспільства задля подальшого покращення якості життя та досягнення інших цілей [166, с. 118].

Сьогодні як ніколи актуальною є теза А. Швейцера, видатного філософа, гуманіста, автора етичного вчення та принципу «благоговіння перед життям», що ми повинні приступити до пошуку такого поняття права, в основі якого буде лежати велична світоглядна ідея, нам необхідно заново встановити невід'ємні права людини – людські права, покликані забезпечувати максимальну свободу індивідуальності, захищати життя та гідність людини від будь-яких посягань [178, с. 89]. Очевидно, що, на його думку, такою світоглядною ідеєю мала виступати ідея поваги до життя, благоговіння перед ним.

У сучасному світі захист прав людини продовжує ускладнюватися, і захист конституційного права людини на життя, яке за своєю природою вочевидь є одним із найсуперечливіших прав, не є винятком. До традиційних невирішених проблем, пов'язаних із правом на життя (проведення евтаназії, здійснення абортів, застосовування смертної кари тощо) поступово додаються нові проблеми, зумовлені подальшим науково-технічним прогресом, зокрема у сфері розроблення та використання сучасних біотехнологій, інших новітніх технологій (здійснення генетичних маніпуляцій над людиною, спроби перенесення свідомості людини в інші системи, наприклад на спеціальні прилади, цифрові носії тощо), рівень та якість правової регламентації суспільних відносин у сфері застосування яких суттєво відстає від ступеня розвитку відповідних сфер суспільного життя. І цілком справедливо наголошують дослідники, що від вирішення невпинно виникаючих проблем, пов'язаних із забезпеченням права на життя, залежить весь подальший розвиток людства [149, с. 149].

У Віденській декларації та Програмі дій, ухваленій 25 червня 1993 року на Всесвітній конференції з прав людини, проведеній ООН, наголошується, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані; міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою; хоча значення національної та регіональної специфіки й різних історичних, культурних і

релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, несуть обов'язок заохочувати й захищати усі права людини та основні свободи (пункт 5) [8]. Існуючі поділи прав людини на групи (наприклад, на особисті, політичні, соціально-економічні, культурні) як відомо, склались на основі низки міжнародно-правових актів, але є умовними і спрямовані на спрощення розуміння зв'язків між правами людини.

Безперечно, право на життя має складний та комплексний характер. Традиційно це право відносять до особистих прав [58, с. 60], [85, с. 143], [71, с. 13], однак існують і інші підходи. Зокрема П. М. Рабінович включає його до фізичних прав та пояснює це тим, що ця група прав необхідна для фізичного існування людини, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [118, с. 11]. Відповідно до такого підходу до фізичних прав вчені відносять також право на свободу та особисту недоторканність, право на охорону здоров'я, право на безпечне довкілля тощо, а до особистих прав – право на повагу до гідності людини, на свободу думки і слова, на свободу світогляду і віросповідання тощо [117, с. 117–121]. Виокремивши біологічні права людини, М. П. Тиріна, називає право людини на життя базовим біологічним правом [142, с. 207].

Сучасні науковці розглядають право на життя окремо в об'єктивному й суб'єктивному значеннях. Вони зазначають, що це право в об'єктивному значенні є конституційно-правовим інститутом, який включає в себе сукупність правових норм, що закріплюють і регулюють суспільні відносини у сфері реалізації життя людини та забезпеченні його захисту з боку держави. Водночас, на їх думку, у суб'єктивному значенні це право постає як природна, невід'ємна від особистості, крім випадків передбачених у законі, і гарантована нормами внутрішнього законодавства й міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя та свобода розпорядження ним [174, с. 28], [153, с. 20].

Ключовим для розкриття змісту конституційного права людини на життя та дослідження цього права в цілому, аналізу стану його забезпечення та пошуку шляхів убезпечення його від нових загроз є знання про те, що в науковій

літературі розуміння обсягу змісту цього права варіює від дуже вузького до дуже широкого. І варто наголосити на тому, що в сучасній правовій думці чітко окреслилася тенденція до розширення змісту права людини на життя.

Якщо у вузькому розумінні право на життя розглядають фактично як природне право людини на ненасильницьку смерть, то в широкому розумінні це право розглядають як можливість вести повноцінне, таке, що відповідає сучасним стандартам, життя [174, с. 24].

Існує чимало наукових підходів до визначення елементів змісту права на життя. Відповідно до найбільш традиційного підходу це право складається з невід'ємності права на життя, заборони свавільного позбавлення життя, права захищати своє життя та життя інших людей від протиправних посягань (в окремих випадках визнається право на позбавлення життя внаслідок неминучої потреби застосувати силу) [40, с. 80–81], [47, с. 134], [45, с. 186]. Якраз зазначені елементи змісту конституційного права людини на життя знайшли своє втілення під час нормативного закріплення зазначеного права. Так, прикладом класичного негативного зобов'язання із захисту цього права є заборона свавільного позбавлення життя, яка міститься, зокрема, у статті 27 Конституції України від 28 червня 1996 року [46] та статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [69]. Дещо інакше ця заборона виражена в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, а саме, прямо визначено випадки, коли позбавлення життя є правомірним [44]. Відповідно до цієї Конвенції позбавлення життя вважається правомірним, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання (частина друга статті 2). Також вказана Конвенція передбачає можливість застосування смертної кари на підставі вироку суду (частина перша статті 2), однак протоколами від 28 квітня 1983 року № 6 та від 3 травня 2002 року № 13 до неї, які були ратифіковані Законами України 22 лютого

2000 року та 28 листопада 2002 року відповідно, застосування страти як виду покарання спочатку було обмежено можливістю застосування лише за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни [115], а згодом повністю заборонено [114].

Невід’ємність є важливою ознакою права людини на життя та прямим наслідком його природності, однак це право відповідно до вказаної вище Конвенції не є абсолютним, оскільки позбавлення людини життя допускається за наявності певних підстав. Водночас аналіз статей 27 та 64 Конституції України дає підстави для висновку, що право людини на життя сформульоване вітчизняним конституцієдавцем як абсолютне.

Окрім зазначених елементів змісту конституційного права людини на життя, відповідно до інших підходів, переважно розроблених відносно нещодавно, це право складається також із низки інших елементів, наприклад, із права вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров’ю [117, с. 117–118], запобігання передчасній смертності [27, с. 37] тощо.

Широкий підхід до розуміння права людини на життя застосовує М. І. Хавронюк, який зазначає, що «обов’язок держави захищати життя людини зводиться до захисту його не тільки від протиправних посягань, а й від службової недобросовісності та інших чинників», «держава має розробити і постійно вживати комплексні заходи до зниження рівня самогубств і нещасних випадків з людьми на виробництві та в побуті, підвищення ефективності швидкої та невідкладної медичної допомоги, аварійних, рятувальних служб тощо» [48, с. 105].

Широкого розуміння змісту права людини на життя дотримується й О. Г. Рогова, яка наголошує, що воно включає право на біологічне (вітальне), соціальне та духовне існування [124, с. 6]. Дослідниця обґрунтовує нерозривний зв’язок права на життя з якістю життя та наголошує, що якість життя також пов’язана з правом на безпеку [124, с. 7]. Водночас М. П. Ткач визначає особисте право на екологічну безпеку як складову права на життя [144, с. 20]. Як зазначає

В. П. Тихий, право людини на безпеку – це комплексне, узагальнююче, інтегральне право, право на такий правопорядок, за умов якого забезпечуються (гарантуються, охороняються і захищаються) права і свободи людини; саме права і свободи людини та їх гарантії і забезпечують її безпеку, без них вона не може існувати як людська істота [143, с. 37]. Під останньою В. П. Тихий розуміє об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод [143, с. 37].

Важливе значення для захисту конституційного права людини на життя відіграє забезпечення екологічної та генетичної безпеки. Відповідно до статті 16 Конституції України забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [46]. У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року екологічну безпеку визначено як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей (стаття 50) [110]. Генетична безпека згідно із Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 року означає стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній будь-який неприродний вплив на людський геном, відсутній будь-який неприродний вплив на геном об'єктів біосфери, а також відсутній неконтрольований вплив на геном сільськогосподарських рослин і тварин, промислових мікроорганізмів, який призводить до появи у них негативних та/або небажаних властивостей (стаття 1) [97].

Забезпечення екологічної і генетичної безпеки, як і безпеки людини у цілому, на нашу думку, є невід'ємною складовою забезпечення права людини на життя.

Варто погодитися з думкою, яку висловлює Р. О. Стефанчук, що внутрішнє наповнення права на життя «беззаперечно буде змінюватися з огляду на розвиток сучасної науки та техніки, зокрема передбачається корекція повноважень, які становлять зміст цього права, з розвитком медицини, генетики, трансплантології, психології, психіатрії, біоетики тощо» [139, с. 118].

Аналізуючи зміст права на життя, К. О. Басовська приходить до логічного висновку, що це містка, комплексна юридична категорія, що досі викликає суперечки з приводу свого визначення в науковому середовищі [3, с. 567].

Розмірковуючи про зміст права на життя, Г. Б. Романовський стверджує, що «право на життя – всього лише констатація цього явища з боку держави в тому сенсі, що держава не може самотійно створити нове життя» [126, с. 77]. З огляду на зазначене, він вказує, що держава не може наділяти цим правом та висловлює міркування з приводу того, чи не є гарантована можливість жити не правом, а свободою. Проте вчений доходить висновку, що проголошення свободи життя «виглядає неправильно», оскільки «воно не буде відповідати тому змісту, який вкладається в суб'єктивне право» [126, с. 78]. Варто визнати, що ідея проголошення свободи життя хоча й значно розмиває межу між юридичним і філософським змістом цієї правової можливості, але має логічні підстави для існування. Юридичне закріплення свободи життя, забезпеченої низкою суб'єктивних прав і гарантій з боку держави, мало б таке ж практичне значення, як і закріплення права на життя. Водночас варто зауважити, що використання поняття «право на життя» є усталеним при формулюванні відповідних норм міжнародного права і, як наслідок, розглядається як більш адекватне для вживання в національному законодавстві.

На думку О. Є. Кутафіна, кожна людина може відмовитися від свого права на життя, а також від використання його компонента – права на недоторканність життя і закінчити своє життя самогубством, однак вона не може відмовитися від охорони державою її життя, що є найважливішим обов'язком останньої [57, с. 241]. У контексті зазначеного необхідно наголосити, що розуміння обов'язку держави захищати життя людей не є однозначним у науковій думці та на

практиці. Так, зазвичай до змісту цього обов'язку включають криміналізацію посягань на життя та здоров'я людини, нормативне забезпечення безпечних умов праці тощо. Водночас окремі вчені справедливо розглядають цей обов'язок значно ширше, включаючи до його змісту такі елементи, як забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля, захист прав споживачів, заборону і перешкоджання діяльності, яка може заподіювати шкоду життю та здоров'ю людей тощо. Як наслідок, забезпечення права людини на життя державою здійснюється за допомогою одночасного забезпечення цілого комплексу інших, пов'язаних із ним прав.

На думку О. А. Золотарьової, право людини на життя визначають ціннісні установки державної політики, історико-культурний і духовний контекст формування правової системи, сукупність цілей, ідей і принципів, які складають його зміст, детермінований історично сформованими політичними та юридичними умовами його захисту в правоохоронній системі держави [31, с. 9]. Таке твердження, на нашу думку, дещо гіперболізує роль держави в наповненні змісту права людини на життя – основоположного природного права людини, яке виникає та належить людині незалежно від волі держави. Процес збагачення змісту цього права новими елементами детермінують численні фактори, а держава має враховувати це у своїй правозабезпечувальній діяльності.

У Конституції України проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3) [46]. Вся державно-правова система покликана, по суті, захищати людину та її права, і не лише тому, що вона є цінною для держави та суспільства, а насамперед тому, що держава існує для неї, для убезпечення її життя і здоров'я, для створення умов її найповнішої реалізації в суспільстві, у якому вона поступається частиною своєї свободи заради загального добробуту та процвітання. Не можемо погодитися з тими дослідниками, які наголошують, що «право людини на життя, як і будь-яке інше суб'єктивне право, набуває цінності винятково в державі» [153, с. 15]. Право людини на життя є базовим природним правом, його належність людині, так

само як і цінність життя людини, не залежать від волі держави, остання, по суті, існує для того, щоб гарантувати захист прав людини, насамперед природних.

Показово, що на думку О. А. Золотарьової, у контексті неналежного правового регулювання сучасні медичні біотехнології (у тому числі генна інженерія, пов'язана з експериментами над людиною) зазвичай зумовлюють порушення особистих прав людини – права на життя, на повагу до людської гідності, права на свободу та особисту недоторканність, свободу совісті [31, с. 9].

На думку В. П. Чеботарьової, якщо розглядати право на життя як сукупність двох елементів – права на недоторканність життя та права на вільне розпорядження життям, то перший із зазначених елементів передбачає три правомочності: 1) безпосереднє користування благом – життям (правокористування); 2) обов'язок самому вчиняти певні дії чи утримуватися від них, а також можливість вимагати від інших суб'єктів – людей, держави, вчинення певних дій чи утримання від них; 3) право звернутися за захистом порушеного права до компетентних органів влади [174, с. 31]. Дослідниця дотримується широкого розуміння права людини на життя, наголошуючи, що аналізоване право передбачає можливість гідного існування людини [174, с. 11].

Цікавою є точка зору І. Н. Лінник, яка включає до змісту права людини на життя два окремі елементи: захист життя та сприяння життю. Під сприянням життю вчена розуміє забезпечення для кожного можливості гідного існування й звільнення від таких умов життя, які вбивають людину не тільки фізично, але й морально [59, с. 36]. Водночас Н. В. Кальченко [34, с. 23] вважає вищенаведене розуміння змісту права людини на життя необґрунтовано розширеним, з чим ми не можемо погодитися, оскільки таке розуміння, на нашу думку, є достатньо обґрунтованим. Однак поняття «сприяння життю», як справедливо зазначає А. М. Головістікова, є зайвим [14, с. 37], оскільки поняття захист (охорона) життя, по суті, вже передбачає сприяння життю.

Заслуговує на увагу позиція М. К. Малєїної, яка розглядає право особи на життя як право на збереження життя і право на розпорядження життям [64, с. 54–55]. Цікаво, що у зміст права на збереження життя вказана дослідниця включає

забезпечення можливості збереження людської індивідуальності. На нашу думку, абсолютно логічним є її висновок, що необхідність у цьому зумовлена досягненнями людини у ксенотрансплантології, корекції біологічної статі, клонуванні, створенні методами генетичної інженерії людського організму із заздалегідь запрограмованими ознаками тощо. Водночас складно погодитися з А. М. Головістіковою, яка стверджує, що віднесення відповідного кола питань до проблеми права на життя є неправильним. Цілком зрозуміло, що забезпечення збереження генетичної індивідуальності людини дійсно може вважатися елементом забезпечення захисту права людини на життя. Наприклад, генетична індивідуальність людини може різною мірою порушуватися в результаті втручань у процеси спадковості людини. На сучасному етапі розвитку та досконалості сучасних біотехнологічних методів, що лежать в основі такої практики, вказані втручання є високоризиковими для життя і здоров'я людини. Наукові дослідження в цій сфері небезпідставно вважаються особливо перспективними, адже здатні вирішити низку серйозних проблем людства, насамперед, можуть запропонувати новітні, ефективні методи лікування деяких категорій захворювань, зокрема складно виліковних чи навіть невиліковних за допомогою інших методів. Однак необхідно зважати і на ризики, які становить ця діяльність. Також не варто забувати про можливість використання таких технологій умисно з протиправною метою. Дослідження в цій царині недостатні, однак людство вже ставить під загрозу власну генетичну безпеку. Відповідні технології недоцільно застосовувати до моменту отримання однозначних висновків щодо безпечності їх застосування, а також за умови відсутності якісного та ефективного правового регулювання порядку здійснення такої діяльності.

Дослідивши право на життя в контексті світової політики, К. С. Соловйова дійшла висновку, що «із врахуванням досягнень техніки та медицини змінилося саме ставлення до життя людини» та, що «сьогодні ми говоримо не просто про фізичне поняття життя людини, а, передусім, про її якісну соціально-політичну та економічну складову». Дослідниця також наголошує, що в сучасних умовах

відбувається переосмислення права на життя та виділяє його окремі аспекти: регулювання народжуваності, проблема застосування та скасування смертної кари, питання про допустимість евтаназії, проблеми трансплантології, клонування «як шлях звільнення від невиліковних хвороб чи шлях до створення живих роботів» [136, с. 20].

Цікаво, що деякі дослідники, наприклад О. Ю. Рибаків та С. В. Тихонова, звертають увагу на проблеми можливої трансформації усієї доктрини природного права, ініційованої появою нових технологій, впровадження яких може викликати зміни в біосоціальній природі людини [129, с. 144]. Вказане безумовно призведе до суттєвого оновлення розуміння змісту права людини на життя, його місця в системі прав людини та зв'язків із іншими правами. У науці також існує думка, що надзвичайно перспективним наразі є новий напрям правової науки – біоюриспруденція (термін «біоюриспруденція» в науковий обіг ввів польський учений Р. А. Токарчик), в основі якої сприйняття життя людини як найвищої біосоціальної цінності, та яка покликана забезпечувати та захищати правовими засобами життя людини у зв'язку з інтенсивним розвитком біології та медицини [87, с. 358, 362]. Вчені висловлюють думку, що фактично право може перетворитися в біоправо [87, с. 395].

Як бачимо, визначення змісту конституційного права людини на життя залишається предметом активних дискусій та суперечок. Однак сьогодні очевидно, що право на життя розглядається не лише як право на біологічне існування, але й, передусім, як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя. У сучасних умовах зростає актуальність взаємозв'язку між забезпеченням конституційного права людини на життя, закріпленого у статті 27 Конституції України, та забезпеченням низки суміжних, безпосередньо пов'язаних із ним прав, зокрема права на безпечне для життя довкілля, права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (стаття 50 Конституції України), права на охорону здоров'я (стаття 49 Конституції) тощо [160, с. 81].

Темпи якісної зміни життя людини призводять до того, що зміст права людини на життя прогресивно ускладнюється й розширюється. У зв'язку з цим збільшується коло проблемних питань, пов'язаних із розумінням права людини на життя, а також ускладнюється його забезпечення. Вказане спричиняє необхідність у пошуці нових засобів та способів забезпечення цього права. Наукова правова думка намагається не відставати від реалій сьогодення, адже чітко простежується тенденція до розширення змісту права людини на життя шляхом встановлення та дослідження його нових складових. Як наслідок, відбувається трансформація змісту права людини на життя.

Для забезпечення права людини на життя недостатньо забезпечувати можливість примітивного біологічного існування людини, а необхідно закріпити реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя, які лише в системі здатні гарантувати гідне існування людини. Саме таке розуміння права людини на життя є прийнятним у сучасному світі, в якому особливо актуалізується залежність забезпеченості конституційного права людини на життя від рівня забезпечення низки суміжних, безпосередньо пов'язаних із ним прав, що детальніше розглянуто в наступних підрозділах цієї роботи.

На нашу думку, конституційне право людини на життя в найбільш широкому розумінні можна розглядати як комплекс об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

Сьогодні для захисту конституційного права людини на життя держава не лише зобов'язана гарантувати заборону свавільного позбавлення людей життя, зокрема через криміналізацію злочинних діянь проти життя людини, але й убезпечувати життя та здоров'я людей від різноманітних загроз, кількість яких із розвитком науки та технологій лише збільшується, зокрема таких, які зумовлені використанням сучасних біотехнологій.

1.2. Зміст права людини на життя в рішеннях наднаціональних судів та національних органів конституційної юрисдикції

Проголошення заборони свавільного позбавлення життя на наддержавному рівні правового регулювання ознаменувало початок нової ери забезпечення права людини на життя. Так, було закладено основи для подальшої побудови ефективних механізмів правового захисту та гарантування зазначеного права на рівні національних правових систем. Згодом класичне негативне зобов'язання держави щодо забезпечення права людини на життя, закріплене на міжнародно-правовому рівні, наприклад, у частині першій статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, частині першій статті 4 Американської конвенції з прав людини, було відображено у внутрішніх законодавствах низки країн, насамперед, закріплено в текстах конституцій, зокрема і в Основному Законі України.

Як відомо, у другій половині XX століття механізм забезпечення прав людини почав кардинально змінюватися, у західноєвропейській правовій науці знайшла своє утвердження концепція позитивних зобов'язань держави, яку поступово поширили і на так звані «негативні права», до яких початково відносили і право людини на життя. Завдяки практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) концепцію позитивних зобов'язань держави було значно розвинуто, у тому числі у сфері забезпечення дотримання статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [162, с. 173].

Особливості розуміння права людини на життя ЄСПЛ досліджували К. Бойл, Г. Гоф, П. Ван Дейк, Ш. Кірхнер, О. А. Мірошніченко, Т. Г. Морщакова, А. Л. Федорова, Т. І. Фулей та інші.

Аналіз рішень наднаціональних судів, зокрема ЄСПЛ, та рішень конституційних судів різних країн є важливим для нашого дослідження, оскільки дозволить додатково обґрунтувати доцільність широкого розуміння права людини на життя та продемонструвати зв'язок між забезпеченням права людини на життя й забезпеченням інших прав, особливо права на повагу до людської

гідності та права на охорону здоров'я, щодо яких виникають ризики в контексті здійснення сучасної біотехнологічної діяльності.

ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях наголошував на тому, що одним із найважливіших положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є положення статті 2, яке закріплює право на життя – одну з основних цінностей демократичних держав, що входять до складу Ради Європи (наприклад, у пункті 66 рішення у справі «М. та інші проти Хорватії» від 2 травня 2017 року [201], у пункті 53 рішення у справі «Мустафаєв проти Азербайджану» від 4 травня 2017 року [205] тощо).

Сьогодні вже традиційно виділяють два різновиди обов'язків держави за вказаною статтею Конвенції: «негативні» – щодо утримання від умисного або незаконного позбавлення життя, та «позитивні», які вимагають вжиття заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією [155, с. 89].

Відповідно до пункту 1 статті 2 зазначеної Конвенції право кожного на життя охороняється законом; нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. Згідно з пунктом 2 цієї статті позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання [44]. Встановлення виключної необхідності застосування сили та її співмірності загрозі має суб'єктивно-ситуативний характер та має здійснюватися відповідно до чітко встановлених на рівні внутрішнього законодавства правил. На цьому наголошує, зокрема, ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Маккан та інші проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1995 року, у якому позбавлення життя трьох осіб працівниками антитерористичного підрозділу в результаті неякісного планування операції із застосуванням вогнепальної зброї було визнане таким, що порушило статтю 2

Конвенції, незважаючи на те, що формально саме позбавлення життя не суперечило вимогам пункту 2 цієї статті [202]. Показовим є те, що ЄСПЛ встановив порушення права на життя, дійшовши висновку про неналежну підготовку спецоперації, що мала наслідком застосування сили, яке призвело до позбавлення життя трьох осіб, за відсутності виключної необхідності (пункт 213 рішення у справі «Маккан та інші проти Сполученого Королівства»). В аналізованому рішенні ЄСПЛ виклав правову позицію, згідно з якою встановлення «виключної необхідності» застосування сили в контексті пункту 2 статті 2 Конвенції вимагає проведення більш суворого та ретельного аналізу ситуації, ніж встановлення «необхідності в демократичному суспільстві», та означає те, що застосування сили повинно бути пропорційно узгодженим (суворо співмірним) із досягненням цілей, зазначених у пункті 2 статті 2 Конвенції (пункт 149). Також ЄСПЛ дійшов висновку, що застосування сили представниками держави для досягнення цілей, визначених у пункті 2 статті 2 Конвенції, може вважатися виправданим, якщо вони в момент застосування сили за наявності необхідних підстав щиро вірили, що роблять це цілком виправдано й обґрунтовано, але згодом виявилось, що їхня думка була хибною (пункт 200 рішення у справі «Маккан та інші проти Сполученого Королівства»).

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово зауважував, що стаття 2 Конвенції покладає на державу обов'язок не тільки утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, але й вживати належних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією, наприклад у рішенні у справі «Йоланта Букса проти Польщі» від 31 травня 2016 року, в якій йшлося про ймовірне порушення права на життя новонародженої дитини (пункт 12) [199], а також у рішенні у справі «Сарур проти Туреччини» від 2 травня 2017 року, в якій розглядалося питання можливого порушення державою вказаного обов'язку через невжиття заходів із належного попередження про замінування поля, через що серйозно постраждав заявник (пункт 40) [187].

Так, держава для ефективної реалізації права на життя зобов'язана передусім забезпечити наявність законодавчої бази, яка забороняє посягання на

життя та здоров'я людей, а також функціонування компетентних органів державної влади, які здійснювали б контроль за дотриманням відповідних законодавчо встановлених норм суспільної поведінки, насамперед заборон вчинення певних діянь [158, с. 75].

Варто зазначити, що перелік позитивних зобов'язань держави із захисту права на життя продовжує розширюватися, зокрема в контексті виникнення нових джерел загроз життю за здоров'ю людини. Як справедливо зазначає А. Л. Федорова, розуміння права на життя, яке закріплено у статті 2 Конвенції, та межі його застосування не є сталими; розширення обсягу застосування права на життя відбувається через прийняття доповнень до Конвенції (додаткових протоколів) та за допомогою динамічного судового тлумачення [151, с. 102].

Цікавими є висновки, до яких ЄСПЛ дійшов у 2016 році, розглянувши справу «Чекуті та де Баррос і Васконселос Понта проти Італії» щодо забезпечення права на життя доньки заявників, хворої на метакроматичну лейкодистрофію. У рішенні в цій справі від 31 травня 2016 року ЄСПЛ зауважив, що держава надала дозвіл на застосування терапевтичного методу лікування за допомогою стовбурових клітин під назвою «Stamina» (у перекладі з італ. «витривалість»), але пізніше компетентні державні органи встановили, що цей метод лікування становив реальну загрозу для життя пацієнтів, його подальше застосування стало неможливим, а осіб, які займалися організацією та проведенням такого лікування, було притягнуто до відповідальності. Як зазначається у вказаному рішенні ЄСПЛ, в Італії використання генної терапії та соматичних клітин допускається за умови відсутності альтернативного способу лікування в невідкладних випадках, коли існує небезпека для життя пацієнта або загроза суттєвої шкоди його здоров'ю, а також у випадках серйозних захворювань, що швидко прогресують (пункт 28) [209]. ЄСПЛ визнав заяву в цій справі неприйнятною, оскільки не встановив факту недотримання державою своїх обов'язків.

До обов'язків держави із захисту та забезпечення прав людини, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод,

ЄСПЛ відносить і обов'язок держави забезпечити проведення ефективного розслідування випадків порушення цих прав, а також обов'язок забезпечити справедливий судовий розгляд. Невиконання цих обов'язків він розцінює як порушення самих прав, зокрема статті 2 Конвенції, в аспекті незабезпечення ефективного розслідування смертей, (рішення у справах «Джина Йонеску проти Румунії» від 11 грудня 2012 року [186], «Юрій Слюсар проти України» від 17 січня 2013 року [207], «Мосендз проти України» від 17 січня 2013 року [204], «Ніна Куценко проти України» від 18 липня 2017 року [206] тощо).

Аналіз рішень ЄСПЛ дає підстави для висновку, що він розглядає порушення статті 2 Конвенції окремо в субстантивному (матеріальному) аспекті та окремо у процедурному аспекті [158, с. 76]. Наприклад, у рішенні у справі «Ніна Куценко проти України» від 18 липня 2017 року ЄСПЛ встановив порушення в обох аспектах: субстантивному (заподіяння сину заявниці смертельних травм, коли він перебував під наглядом поліції, а також ненадання йому належного медичного обслуговування) та процедурному (незабезпечення ефективного розслідування його смерті).

ЄСПЛ, дотримуючись широкого розуміння змісту конституційного права людини на життя, наголошує на тому, що держава має позитивний обов'язок захищати людей від певних небезпек, вичерпний перелік яких він у жодному рішенні не надає, що цілком виправдано в контексті інтенсивного розвитку небезпечних видів людської діяльності, насамперед у сфері наднових технологій. ЄСПЛ розглядав справи про ймовірні порушення вимог Конвенції у випадках, коли порушувалися питання про невжиття державою необхідних заходів для убезпечення життя та здоров'я людей від найрізноманітніших загроз. У рішенні у справі «МакГінлі та Іган проти Сполученого Королівства» від 9 червня 1998 року, встановлюючи наявність порушення статті 8 Конвенції, він дійшов висновку, що у випадках, коли держава причетна до такої ризикової діяльності, як проведення ядерних випробувань, та діяльності, що може мати приховані негативні наслідки для життя та здоров'я осіб, які беруть у ній участь, дотримання права на приватне і сімейне життя вимагає створення ефективної та

доступної процедури, яка б надавала можливість цим особам отримувати усю необхідну інформацію (пункт 101) [203].

Цікавим у контексті нашого дослідження є рішення ЄСПЛ у справі «L.C.B. проти Сполученого Королівства», ухвалене 9 червня 1998 року. У період з листопада 1957 по вересень 1958 року, коли батько заявниці перебував на військовій службі на острові Різдва, Велика Британія здійснила шість ядерних випробувань в атмосфері. Заявниця стверджувала про порушення державою статті 2 Конвенції, оскільки, на її думку, ймовірний вплив на здоров'я її батька зумовив виникнення у неї лейкемії, а держава не вжила ніяких заходів для попередження про можливість настання такого наслідку. Проте на підставі аналізу матеріалів справи ЄСПЛ дійшов висновку, що достатнього причинного зв'язку між імовірним радіаційним опроміненням її батька та виникненням лейкемії у неї немає, з огляду на що встановив відсутність порушення права на життя [200]. Сам факт ухвалення такого рішення опосередковано свідчить про можливість встановлення факту порушення права на життя людини, яка є живою, але для життя якої створено загрози, причому шляхом впливу на її батьків. Можемо навести ймовірний приклад такого порушення, пов'язаний із застосуванням сучасних біотехнологій: втручання в геном людини, яке призвело до успадковування внесених змін її нащадками та до виникнення непередбачуваних захворювань (мутацій, інших ускладнень тощо) [158, с. 77].

Між іншим, ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Фергек проти Хорватії» від 9 травня 2017 року прямо зазначив, що порушення статті 2 Конвенції, яка закріплює право на життя, можна розглядати, навіть якщо особа, стосовно якої припускається, що її право на життя було порушено, не померла (пункт 21) [197].

Отже, аналіз рішень ЄСПЛ свідчить про те, що він розглядає право на життя як таке право, що перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими правами людини, та застосовує широкий підхід до розуміння цього права.

Важливу роль у з'ясуванні змісту права людини на життя та забезпеченні захисту цього права відіграють національні органи конституційної юрисдикції.

У Республіці Коста-Рика Декретом від 3 лютого 1995 року № 24029-S було санкціоновано здійснення екстракорпорального (штучного) запліднення та врегульовано таку практику. Зазначений метод запліднення практикувався в Коста-Риці з 1995 року по 2000 рік і за цей період народилося 15 дітей. Проте Конституційна палата Верховного Суду Коста-Рики своїм рішенням 15 березня 2000 року № 2000-02306 визнала таку практику й сам метод неконституційними з огляду на те, що ембріони людини також мають право на життя, яке повинно захищатися, у зв'язку з чим анулювала Декрет від 3 лютого 1995 року [195]. Привертають увагу окремі положення вказаного рішення Конституційної палати Верховного Суду Коста-Рики, насамперед її висновок, за яким «як тільки відбувається зачаття, людина є людиною, і перед нами жива істота з правом бути захищеною правовою системою». Також Конституційна палата Верховного Суду Республіки Коста-Рика наголосила, що практика штучного запліднення явно загрожує життю та гідності людини. Двоє із суддів виступили з окремою думкою, не погодившись із висновками більшості [195]. Заборону на штучне запліднення критикувала Міжамериканська комісія з прав людини, що вбачається з тексту Виконавчого декрету Республіки Коста-Рика від 10 вересня 2015 року № 39210-MP-S [225]. Через зазначену заборону були випадки звернення до Міжамериканського суду з прав людини. У своєму рішенні у справі «Артавіа Мурільо та інші проти Коста-Рики» від 28 листопада 2012 року обсягом більше ста сторінок Міжамериканський суд з прав людини дійшов висновку про необхідність утриматися від прийняття рішення по суті, щоб не перебирати на себе функцію нормотворення, та зазначив, що вирішити це питання мають держави. У мотивувальній частині цього рішення Міжамериканський суд з прав людини наголосив, що право на приватне життя та репродуктивну свободу пов'язане з правом мати доступ до медичних технологій, необхідних для здійснення цих прав (пункт 150) [195]. Сам факт ухвалення такого рішення ще раз доводить, що з'ясування змісту права людини на життя є надзвичайно складним завданням, і з розвитком суспільних відносин давати відповідь на нові питання, які виникають у цій сфері, стає дедалі важче.

Рішенням від 9 грудня 1998 року Конституційний Суд Литовської Республіки визнав положення Кримінального кодексу Литовської Республіки, яке передбачало можливість застосування смертної кари за вбивство з обтяжуючими обставинами, неконституційним. У процесі розгляду відповідної справи було зокрема враховано «50-річну еволюцію тлумачення права на життя, передбаченого Загальною декларацією прав людини». У вказаному рішенні суду підкреслено, що для вирішення питання про конституційність оспорюваного положення Кримінального кодексу необхідним є врахування того, що «Конституція є цілісним актом, у різних статтях якого консолідовано захист життя людини». Показово, що у процесі свого аналізу Суд виокремив право людини на життя та право на повагу до його гідності з-поміж інших природних прав, посилаючись на усталений досвід міжнародного співтовариства. Особливої уваги в контексті нашого дослідження заслуговують такі положення аналізованого рішення: «людське життя і гідність становлять цілісність особистості, і вони позначають сутність особи», «життя та гідність є невід’ємними властивостями особистості, тому їх не можна розглядати окремо одне від одного», «природні права людини – природні можливості особи, які забезпечують його людську гідність у суспільному житті», «правове регулювання разом з моральними, релігійними та іншими соціальними нормами покликане, насамперед, захищати право людини на життя», «людське життя і гідність, які виражають цілісність і неповторну сутність людського буття, вищі за закон», «людське життя і гідність слід вважати винятковими цінностями», «метою Конституції є забезпечення захисту та поваги цих цінностей», що має забезпечуватися державою першочергово. Вказані висновки Конституційного Суду Литовської Республіки яскраво доводять існування в державі пріоритетної цілі захисту життя та гідності людини, що передусім означає убезпечення вказаних вище цінностей від різноманітних загроз [230].

Конституційний Суд Литовської Республіки у своєму Рішенні від 26 лютого 2014 року, яке стосувалося права на охорону здоров’я, наголосив, що «Конституція дозволяє законодавчому органу розширити сферу безоплатної

медичної допомоги так, щоб держава гарантувала не тільки надання медичної допомоги громадянам, коли це необхідно для того, щоб врятувати та зберегти життя людини, але й щоб безоплатна медична допомога включала таке надання медичної допомоги, щоб держава забезпечувала належний захист людської гідності, права на життя та права на найвищий можливий рівень здоров'я» [231].

Тісний зв'язок між правом людини на життя та правом на охорону здоров'я вбачає Конституційний Суд Чеської Республіки, що прямо впливає з аналізу його рішень щодо безоплатної медичної допомоги від 4 червня 2003 року [228] та щодо примусової вакцинації від 27 січня 2015 року [229].

Окремі аспекти права людини на життя аналізував і Конституційний Суд України. Так, важливим є його Рішення від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 у справі про смертну кару за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо конституційності (відповідності Конституції України) положень чинного на той час Кримінального кодексу України, які передбачали застосування смертної кари як виняткової міри покарання за особливо тяжкі злочини в окремих випадках. У цьому Рішенні Конституційний Суд України дійшов висновку, що «тлумачення положень частин першої та другої статті 27 Конституції України в контексті всіх інших положень Конституції України як єдиного цілісного документа дає підстави стверджувати, що вони не припускають смертної кари як виду покарання» (абзац шостий пункту 2 мотивувальної частини) [122]. На увагу заслуговують також такі висновки, які містяться в аналізованому Рішенні: ключовим у визнанні права людини на життя за Конституцією України є положення, згідно з яким це право є невід'ємним (частина перша статті 27), невідчужуваним та непорушним (стаття 21); право на життя належить людині від народження і захищається державою (абзац перший пункту 3 мотивувальної частини); за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого – утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя;

позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України (абзац 3 пункту 3 мотивувальної частини) [122]. З аналізу наведеної юридичної позиції вбачається, що Конституційний Суд України підкреслює пріоритетне значення гарантування державою конституційного права людини на життя.

Очевидно, прийняттю аналізованого Рішення Конституційного Суду України сприяло й те, що на момент розгляду цієї справи було актуальним питання про необхідність виконання Україною взятих на себе зобов'язань, пов'язаних із членством у Раді Європи, зокрема щодо заборони смертної кари як виду покарання, на чому наголошується в абзаці третьому пункту 6 мотивувальної частини цього Рішення. Перед ухваленням зазначеного Рішення Конституційний Суд України відмовляв у відкритті конституційного провадження за аналогічним клопотанням 46 народних депутатів України щодо конституційності (відповідності Конституції України) положень чинного на той час Кримінального кодексу України, які передбачали застосування смертної кари, своєю ухвалою від 10 липня 1998 року № 31-у/98, зазначивши, що в конституційному поданні не вказується на наявність спірних питань щодо конституційності оспорюваних положень, а також не зазначено джерело опублікування нової редакції оспорюваної статті чинного на той час Кримінального кодексу України (пункт 2 мотивувальної частини) [150].

У Рішенні від 29 січня 2008 року Конституційний Суд України наголосив, що право заробляти собі на життя є невід'ємним від права на саме життя, оскільки останнє є реальним лише тоді, коли матеріально забезпечене (абзац другий підпункту 6.1.1 підпункту 6.1 пункту 6 мотивувальної частини) [121].

У контексті нашого дослідження важливою є юридична позиція Конституційного Суду України, викладена у його Рішенні від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018, відповідно до якої аналіз статей 27, 28 Основного Закону України у системному зв'язку з його статтею 3, окремими його попередніми

юридичними позиціями «дає підстави стверджувати, що у статтях 27, 28 Конституції України інституціоналізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини» (абзац п'ятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини) [123].

Вказане свідчить про те, що Конституційний Суд України дотримується широкого розуміння права людини на життя. Перед ним у майбутньому може постати необхідність у подальшому розкритті змісту конституційного права людини на життя, а також інших прав, забезпечення яких пов'язане із гарантуванням права на життя.

Отже, практика судових органів, зокрема ЄСПЛ та національних органів конституційної юрисдикції окремих держав, підтверджує сучасну глобальну тенденцію до усе більш широкого розуміння права людини на життя, яка відповідає усталеній міжнародно-правовій позиції про взаємопов'язаність, взаємозалежність та важливість усіх прав людини, у системі яких водночас праву людини на життя належить особлива роль. Забезпечення права людини на життя розглядається як таке, що пов'язане із забезпеченням інших прав, зокрема права на повагу до людської гідності та права на охорону здоров'я. Зазначене має обов'язково враховуватися в Україні як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні, передусім судовими та правоохоронними органами.

1.3. Право людини на життя в системі прав людини

Розвиток сучасних біотехнологій зумовив зростання необхідності переосмислення сутності прав людини, а також вивчення їх зв'язків. У сучасних умовах аксіоматичним є твердження, що усі права людини неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані та мають важливе значення. Особливо актуальним є вивчення зв'язків між правом людини на життя та іншими правами, а також еволюції уявлень про такі зв'язки. Зазначене в контексті нашого дослідження слугуватиме основою для виокремлення підходів до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини, що є важливим для з'ясування особливостей забезпечення цього права в сучасних умовах.

З'ясування місця конституційного права людини на життя в системі прав людини є важливою частиною дослідження, присвяченого вивченню цього права, адже саме воно забезпечує розуміння специфічних зв'язків відповідного права з іншими правами, без чого неможливо визначити ані його зміст, ані природу, ані значення. Вивчення системних зв'язків права людини на життя з іншими правами є предметом аналізу у роботах К. Бойла, Я. П. Кузьменко, О. Г. Рогової, А. В. Соловйова, М. П. Тиріної А. Л. Федорової та інших.

Значна кількість наукових робіт у сфері вивчення права людини на життя, особливо датованих початком ХХІ століття, підтверджує остаточний відхід від позитивістського розуміння зазначеного права. Водночас у цих роботах недостатня увага приділяється аналізу зв'язків між правом людини на життя та іншими правами, які безпосередньо пов'язані із вказаним правом (суміжні з ним), а також еволюції уявлень про такі зв'язки. Саме такий аналіз, а також виокремлення підходів до розуміння місця конституційного права людини на життя в системі прав людини на основі вивчення зв'язків цього права з іншими правами є особливо актуальними в сучасних умовах, оскільки можуть забезпечити формування цілісної картини трансформації уявлень про повноцінне забезпечення права людини на життя.

Право людини на життя як особливо важливе природне право отримало визнання не тільки у низці важливих міжнародно-правових актів на всесвітньому

та регіональних рівнях, але й закріплено у національних правових системах, насамперед, є атрибутом багатьох сучасних конституцій. Особлива важливість забезпечення захисту права на життя є очевидною, оскільки всі інші права мають цінність допоки є жива людина, яка може їх реалізувати [171, с. 67].

Право людини на життя закріплено, зокрема, у конституціях України, Федеративної Республіки Німеччина, Республіки Хорватія, Королівства Іспанія, Угорщини, Республіки Болгарія, Естонської Республіки, Республіки Індії.

У конституціях для закріплення права на життя часто використовується формула звичайної констатації того, що кожен має право на життя та часто і того, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (наприклад, у статті 28 Конституції Республіки Болгарія [221], статті 16 Конституції Естонської Республіки [222]). В окремих конституціях додатково встановлено заборону застосування смертної кари (у статті 21 Конституції Республіки Хорватія [290], статті 24 Конституції Португальської Республіки [220]) та навіть визнано право на життя ненароджених (у пункті 3 статті 40 Конституції Республіки Ірландія [218], стаття 2 Основного Закону Угорщини [276]).

Характерним для деяких зарубіжних конституцій є комплексне закріплення разом із правом людини на життя низки інших прав в одній статті. Так, у статті 2 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина [192] закріплено право кожного на розвиток своєї особистості (частина перша), право кожного на життя та особисту недоторканність (частина друга). Крім цього, частина друга статті 2 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина містить положення про те, що свобода особистості непорушна.

Згідно зі статтею 2 Розділу «Свобода та відповідальність» Основного Закону Угорщини «людська гідність є недоторканною, кожна людина має право на життя та людську гідність; життя плоду захищається з моменту зачаття» [276].

Відповідно до статті 21 Конституції Індії [217] жодна людина не може бути позбавлена життя або особистої свободи, за винятком тих випадків, коли це здійснюється відповідно до процедури, встановленої законом.

Аналогічним «комплексним» способом право людини на життя закріплено у статті 15 Конституції Іспанії [219], відповідно до якої усі мають право на життя, на фізичну і моральну недоторканність, і нікого у жодному разі не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню.

Зрозуміло, що таке «об'єднання» певних прав у групи свідчить про усвідомлення нормотворцем існуючих зв'язків між ними та ще раз підтверджує їх взаємопов'язаність та взаємозалежність.

Згідно зі статтею 23 Конституції Бельгії [216] кожен має право вести життя, яке б відповідало людській гідності. У цій статті йдеться і про забезпечення шляхом гарантування економічних, соціальних та культурних прав можливості ведення такого життя. Деякі з цих прав прямо наведено у зазначеній статті, зокрема: право на працю і вільний вибір професійної діяльності; право на справедливі умови праці і винагороду, а також право на інформацію, консультацію і колективні переговори; право на соціальне страхування, охорону здоров'я, соціальну, медичну та юридичну допомогу; право на гідне житло; право на здорове навколишнє середовище; право на культурне і соціальне процвітання.

Відповідно до частини першої статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [46]. Як бачимо, це положення Основного Закону України містить сім пов'язаних понять: «людина», «життя», «здоров'я», «честь», «гідність», «недоторканність», «безпека», шість з яких об'єднано за допомогою єднальних сполучників попарно, що очевидно є результатом врахування особливо тісних зв'язків між зазначеними поняттями.

Закріплення права на життя на конституційному рівні, тобто його формалізація в правову норму найвищої юридичної сили установчого характеру, окрім інструментального значення, має також важливе символічне значення. Показово, що праву людини на життя присвячена окрема стаття Конституції України – стаття 27, відповідно до якої кожна людина має невід'ємне право на

життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [46]. На розвиток та для забезпечення зазначеної конституційної норми було розроблено законодавство, яке, насамперед, заборонило під загрозою застосування кримінальних покарань діяння, спрямовані проти життя та здоров'я людини. Водночас криміналізація таких діянь є далеко не єдиним інструментом захисту конституційного права людини на життя. Наприклад, Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року містить статтю 281, присвячену праву на життя, яка, на відміну від статті 27 Конституції України, охоплює доволі широке коло питань, пов'язаних із забезпеченням і реалізацією цього права. Відповідно до вказаної статті Цивільного кодексу України, яка має назву «Право на життя», фізична особа має невід'ємне право на життя (частина перша); фізична особа не може бути позбавлена життя та має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом (частина друга); медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою, клінічні випробування лікарських засобів проводяться відповідно до закону (частина третя); забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (частина четверта); стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи (частина п'ята); штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки; у випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів; перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством (частина шоста); повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством (частина сьома) [173]. Як можна побачити,

вказані положення цивільного законодавства України також засновані на широкому розумінні права людини на життя. Так, до змісту статті 281 Цивільного кодексу України включено положення, присвячені регламентації діянь, які можуть загрожувати фізичному здоров'ю людини, хоча і не обов'язково зумовлювати летальні наслідки, наприклад, медичних, наукових та інших дослідів. Отже, у вказаній статті окреслено тісний зв'язок між правом людини на життя та забезпеченням низки інших прав та можливостей, насамперед права на охорону здоров'я.

У контексті широкого розуміння конституційного права людини на життя з усвідомленням його зв'язків з іншими правами та свободами очевидними стають значні масштаби його захисту за допомогою різних соціальних регуляторів, але передусім правових норм різних галузей права, як фундаментальних, таких, як конституційне право, так і спеціальних та комплексних [171, с. 66].

Як писав М. О. Бердяєв, «людина належить до природного світу, у ній весь склад природного світу, аж до процесів фізико-хімічних, вона залежить від нижчих ступенів природи. Проте в ній є елемент, який перевищує світ природи» [4, с. 4–5].

Видатний англійський мислитель Дж. Локк у своїй праці «Два трактати про правління», уперше опублікованій у 1690 році, зазначає, що людина від народження має право на повну свободу та необмежене користування усіма правами та привілеями природного права такою ж мірою, як усі люди у світі, та вона за своєю природою має владу не лише охороняти свою власність, тобто своє життя, свободу та майно, від пошкоджень та посягань з боку інших людей, але також і засуджувати та карати за порушення цього закону [60, с. 310]. Як бачимо, дослідник розглядає життя людини через категорію власності.

Звернувшись до філософії екзистенціалізму, у якій центральне місце посідають категорії свободи та відповідальності, Р. В. Зимовець зазначає, що людина – це істота індивідуального вибору, можливості, відповідальності, страждання, сумління, тобто всього того, що не можна прорахувати та

редукувати до «наявного складу» [30, с. 235]. Досліджуючи перший науковий досвід теоретичного обґрунтування права людини на життя, вчений дійшов висновку, що саме в результаті розвитку концепції природного права на життя, розробленої Т. Гоббсом, Дж. Локк у своєму вченні про природні права доповнив право на життя правом на свободу та власність [30, с. 237]. Будучи переконаним у тому, що захист життя є першою нормативною вимогою будь-якої правової системи, науковець показує тісний зв'язок між правом на життя та особистою свободою людини, адже, як він стверджує, право на життя є передумовою автономії людини і разом із цим невтручання або моральна нелегітимність довільного втручання у сферу автономії людини вже включає право на життя [30, с. 238]. Слушний висновок про те, що право на життя є фундаментом правового статусу людини і має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини робить Я. П. Кузьменко [56, с. 61].

У роботі, присвяченій міжнародному захисту прав людини, Р. Сміт, наголошуючи, що право на життя – найбільш фундаментальне право людини, зазначає: «усі інші права підвищують якість життя: заборона тортур і свобода особистості, безсумнівно, кореспондують збереженню людської гідності, у той час як право на рівність перед законом та на справедливий судовий розгляд тісно пов'язані з правосуддям на основі принципів природного права та верховенства права» [134, с. 191]. Учений звертає увагу на те, що дослідники, які є прибічниками теорії ієрархії прав людини, відводять праву на життя найвищу позицію в ієрархії прав, але водночас і ті вчені, які є прибічниками позаієрархічності та універсальної фундаментальності прав, також визнають винятковість права людини на життя, зазначаючи, що його порушення неприпустимі [134, с. 217].

Як відомо, існування та реалізація прав людини залежать від початкового існування самого життя людини. Отже, можна цілком упевнено говорити про особливе значення захисту життя людини, та, як наслідок, про особливе місце права людини на життя в системі прав людини.

У сучасних умовах конституційне право людини на життя розглядається не лише як право на примітивне біологічне існування, але й, насамперед, як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя. Наприклад, нерозривними від права на життя є права на охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля, вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту тощо [166, с. 118].

Так, французький дослідник Ф. Люшер, розглядає право на життя в системному зв'язку з охороною здоров'я й через категорії поваги до життя людини та забезпечення гідного життя. Він зазначає, що забезпечення гідного життя означає надання особистості можливості розвиватися і самовдосконалюватися шляхом забезпечення доступу до освіти, культурних благ, можливостей для організації відпочинку, дозвілля; це, зрештою, прояв людської солідарності у разі настання лих і життєвих негараздів [62, с. 258].

Особливо тісний зв'язок права людини на життя вбачається з правом на охорону здоров'я, яке, як справедливо зазначає А. В. Соловйов, є нерозривним від нього [135, с. 38]. На думку І. Я. Сенюти, право людини на охорону здоров'я є гарантією здійснення права на життя [131, с. 23–33].

Очевидно, що захист життя та здоров'я людини безпосередньо залежить від рівня забезпеченості права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту. Відповідне право закріплено на конституційному рівні: у частині другій статті 50 Конституції України, що має важливе значення. Проте сучасні реалії свідчать про надзвичайну ускладненість надання доступу до вказаної інформації, яка була би достовірною. Як справедливо зазначає Л. Ізотова, держава зобов'язана убезпечити своїх громадян від ймовірних загроз, чого не можна зробити без надання вичерпної інформації щодо якості і складу харчових продуктів та предметів побуту [32, с. 33].

У контексті аналізу гарантій права людини на життя у сфері соціального забезпечення цікавий висновок робить О. Толмач, наголошуючи, що «право на життя наповнюється соціальним змістом, трансформується в право на гідне

життя, реалізація якого повинна здійснюватися державою, у тому числі в системі соціального захисту населення та соціального забезпечення» [145, с. 68]. Варто зауважити, що наведений висновок не є безпідставним, однак, на нашу думку, більш коректно стверджувати, що держава має гарантувати (створювати) умови для реалізації людиною свого права на гідне життя, а не сама реалізовувати це право.

Як наголошує Д. Л. Шелтон, «зв'язки між правами людини, здоров'ям та захистом навколишнього середовища стали очевидними щонайменше з часів першої міжнародної конференції з питань охорони навколишнього середовища, яка відбулася у Стокгольмі у 1972 році» [191, с. 3]. Декларація Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища від 16 червня 1972 року, по суті, заклала основу для цілісного бачення зв'язків між правами людини та захистом навколишнього середовища, проголошуючи, що людина має фундаментальне право на свободу, рівність та сприятливі умови для життя в довкіллі такої якості, що дозволяє вести гідне і процвітаюче життя, і несе основну відповідальність за охорону і поліпшення довкілля в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь (перше речення першого принципу) [17].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує аналіз Д. Л. Шелтон зв'язків між правами людини та охороною навколишнього природного середовища, які склались історично. Так, дослідниця виокремила три підходи до розуміння відповідних зв'язків. Відповідно до першого підходу, захист навколишнього середовища є «передумовою забезпечення міжнародно гарантованих прав людини, особливо права на життя та здоров'я». Для демонстрації суті цього підходу Д. Л. Шелтон цитує К. Тофлера, виконавчого директора Програми з охорони навколишнього середовища ООН, який у своїй промові на 57-ій сесії Комісії з прав людини у 2001 році наголосив, що «права людини не можуть забезпечуватися у зруйнованому або забрудненому навколишньому середовищі. Фундаментальне право на життя піддається ризику через забруднення ґрунтів, знищення лісів, викиди токсичних речовин, небезпечних відходів та забруднення питної води. Умови навколишнього середовища очевидно допомагають

визначити межі, у яких люди користуються своїми базовими правами на життя, на охорону здоров'я, на безпечні для здоров'я продукти харчування, традиційні засоби існування та культуру. Настав час визнати, що ті, хто забруднюють та руйнують навколишнє природне середовище, не тільки вчиняють злочин проти природи, але також порушують права людини» [191, с. 4]. Другий підхід, як зазначає дослідниця, найбільше вбачається у міжнародних угодах з питань захисту навколишнього природного середовища. За цим підходом, на відміну від розуміння захисту навколишнього середовища як суттєвого елементу системи прав людини, певні права людини розглядаються як істотні елементи для досягнення захисту навколишнього середовища. На думку Д. Шелтон, другий підхід добре проілюстровано у Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14 червня 1992 року, прийнятій Конференцією ООН щодо навколишнього середовища та розвитку, він «відображає зв'язок між правами людини та захистом оточуючого середовища широко у процесуальних умовах» [191, с. 4]. Гарним підтвердженням цієї тези, на нашу думку, є положення десятого принципу зазначеної Декларації, відповідно до якого екологічні питання найбільш ефективно вирішуються за участю всіх зацікавлених громадян на відповідному рівні; на національному рівні кожна людина повинна мати відповідний доступ до інформації, що стосується довкілля, яка є в розпорядженні державних органів, включаючи інформацію про небезпечні матеріали і діяльність в їх громадах, а також можливість брати участь в процесах прийняття рішень; держави розвивають і заохочують інформованість і участь населення шляхом широкого надання інформації; забезпечується ефективна можливість використовувати судові і адміністративні процедури, включаючи відшкодування і засоби судового захисту [19]. Нарешті, третій підхід відображає наявність цілісних та невід'ємних зв'язків між правами людини та охороною природного середовища, позиціонує право на безпечне та здорове навколишнє природне середовище як самостійне важливе право людини [191, с. 4]. Варто зазначити, що саме цей підхід сьогодні є найбільш популярним. Хоча виділення вказаних підходів є досить умовним, однак це дає можливість

побачити, як трансформувалися уявлення про взаємозв'язок між забезпеченням основоположних прав людини, зокрема права людини на життя, та охороною довкілля. Так, очевидним стає поступове формування однозначного та стійкого розуміння, що ці два поняття пов'язані – не можна говорити про повноцінне гарантування та забезпечення прав людини в умовах нехтування охороною довкілля.

Показовим є висновок Д. Л. Шелтон, що у численних судових справах щодо дії різноманітних чинників, що заподіювали шкоду довкіллю, «у скаргах не стверджувалося про порушення права на безпечне та здорове навколишнє середовище, а скоріше в їх основу були покладені твердження про порушення таких базових прав людини, як права на життя, власність, охорону здоров'я, доступ до інформації» [191, с. 30]. Варто погодитися з висновком дослідниці, що відповідні права часто складно захистити у зв'язку з тим, що у забрудненні довкілля часто винні організації, діяльність та інвестиції яких є дуже важливими для окремих держав, а також через те, що національні моніторингові та контрольні системи забезпечення недопущення забруднень навколишнього середовища недостатньо ефективні та адекватні [191, с. 31]. Підтвердженням зазначеного є поточна ситуація, зумовлена діяльністю транснаціональних корпорацій, зокрема біотехнологічних, політико-економічна вага яких простягається далеко за межі окремих держав, а діяльність спричиняє негативні наслідки для довкілля та ризики для життя та здоров'я людей, однак не знаходиться під адекватним та незалежним контролем.

У контексті аналізованого питання можемо провести цікаву паралель із практикою ЄСПЛ, де поширені випадки встановлення фактів порушення основоположних прав людини у зв'язку із здійсненням діяльності, яка становить ризики для довкілля. Важливими факторами тут постають специфіка юрисдикції ЄСПЛ з прав людини, а також зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Як приклад, можемо навести рішення ЄСПЛ у справі «Герра та інші проти Італії» від 19 лютого 1998 року. У вказаному рішенні йшлося про забруднення хімічними викидами, що призвело до

госпіталізації 150 осіб у результаті гострого отруєння миш'яком. ЄСПЛ встановив у цій справі факт порушення державою вище вказаної Конвенції унаслідок невиконання свого обов'язку щодо інформування населення про існування такої небезпеки для них [198].

Концепція взаємозалежності забезпечення права людини на життя та суміжних із ним прав є наслідком цілком логічної, на нашу думку, сучасної універсальної тенденції до широкого розуміння змісту права людини на життя й заперечення розуміння змісту цього права лише як заборони свавільного позбавлення життя [164, с. 153]. Так, Комітет з прав людини ООН відхилив вузьке розуміння права на життя у своєму загальному зауваженні № 6 до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, зазначивши, що право на життя дуже часто тлумачилося надто вузько; поняття «невід'ємне право на життя» не може розумітися виключно у рестриктивний спосіб (як таке, що передбачає необхідність вжиття лише негативних заходів), його захист вимагає від Сторін (країн-учасниць пакту) вжиття позитивних заходів, які включають усі можливі заходи щодо зменшення дитячої смертності, збільшення тривалості життя, усунення недоїдання та епідемій (пункт 5) [208].

До того ж і практика ЄСПЛ підтверджує тенденцію до розширення змісту права на життя, зокрема за допомогою динамічного судового тлумачення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [151, с. 102]. Окрім цього, висновок про таку тенденцію впливає також із результатів аналізу практики інших міжнародних, а також національних судових установ. Надзвичайно цікава практика у цьому контексті склалась в Індії. Так, Верховний Суд Індії ще у 1978 році в рішенні у справі «Манека Ганді проти Союзу Індії» підкреслив, що право на життя, закріплене у статті 21 Конституції Індії, не обмежується просто фізичним існуванням, але також включає право жити з людською гідністю [253]. Він наголосив на тому, що право на життя є найбільш фундаментальною частиною особистої свободи та має першочергове значення для щастя, гідності та цінності особистості. У рішенні у справі «Сабгаш Кумар проти штату Бігар» 1991 року Верховний Суд Індії ще більше розширив зміст

права на життя, зазначивши, що «право на життя – це фундаментальне право відповідно до статті 21 Конституції і воно включає право використовувати вільну від забруднень воду та повітря для повноцінного життя» [274]. Це твердження знаходимо і в інших його рішеннях, наприклад, у пункті 45 рішення у справі «М. С. Мехта проти Союзу Індії» 2004 року [251]. Але Верховний Суд Індії і на цьому не зупинився, так, поміж іншого, до елементів права на життя було віднесено ще й право на освіту [289]. Тож низку прав та свобод, які традиційно вважаються самостійними правами, Верховний Суд Індії включає до змісту права на життя, називаючи його елементами. За цією логікою право людини на життя фактично є інтегруючим поняттям.

Справедливим, на нашу думку, є висновок А. М. Головістікової, що охорона життя забезпечується усією системою прав людини, особливо правом на життя та групою прав, що примикають до нього [15, с. 8].

Варто зауважити, що сьогодні дедалі очевидною стає залежність забезпечення конституційного права людини на життя від забезпеченості суміжних, пов'язаних із ним прав.

Під суміжними з правом на життя правами ми розуміємо права, безпосередньо пов'язані з правом на життя, від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя [171, с. 68]. Усі права цієї категорії для кращого розуміння природи їх зв'язків із правом на життя можна поділити на дві групи:

1) суміжні з правом на життя права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя;

2) суміжні з правом на життя права, які забезпечують вільне і гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами (від їх забезпечення може залежати стан психічного здоров'я людини).

Окремо варто зауважити, що такий поділ не має на меті та не означає виокремлення більш чи менш важливих прав.

До першої групи суміжних із правом на життя прав можемо віднести такі права, як право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації, яка може мати важливе значення для убезпечення життя та збереження здоров'я (про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту тощо), право на достатній життєвий рівень, право на належні, безпечні і здорові умови праці тощо.

До другої групи суміжних із правом на життя прав можемо віднести такі права, як право на повагу до гідності людини, право на свободу та особисту недоторканність, право на освіту, право на свободу світогляду і віросповідання, право на свободу творчості тощо.

Підсумовуючи вищезазначене, можна виділити три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини.

1. Відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя. Варто зазначити, що таке вузьке розуміння вказаного права можна вважати застарілим та неприйнятним у сучасних умовах.

2. Відповідно до другого підходу, це право необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз. Широке розуміння права людини на життя виправдане і з огляду на те, що життя людини не обмежується лише фізичним існуванням, але передбачає також і реалізацію важливих функцій у соціальній та духовній сферах прояву сутності людини (відсутність доступу до чого може позначитися на психічному здоров'ї людини, а відтак – на якості та тривалості життя). Згідно з цим підходом право на життя забезпечується також завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на

життя, тобто є суміжними з ним. Від забезпечення цих прав залежить і забезпечення права на життя.

3. Відповідно до третього підходу право людини на життя об'єднує у собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям.

На нашу думку, оптимальним із сформульованих вище підходів до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини є другий підхід, згідно з яким гарантією права людини на життя є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних реальних та потенційних загроз, однак і третій підхід має раціональне зерно [164, с. 153].

Отже, не можна говорити про повноцінне забезпечення права людини на життя за умови посягання на свободу та на гідність людини, а також порушення цілої низки інших прав людини, які безпосередньо пов'язані з правом людини на життя.

Висновки до розділу 1

1. Як у правовій думці, так і в юридичній практиці чітко окреслилася тенденція до усе більш широкого розуміння права людини на життя, а також до відмови від розуміння змісту цього права виключно як заборони свавільного позбавлення життя. Право людини на життя доцільно розглядати не лише як право на біологічне існування, але й як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя.

2. Право людини на життя в найбільш широкому розумінні можна розглядати як комплекс об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

3. Завдяки практиці ЄСПЛ значно розвинуто концепцію позитивних зобов'язань держави у сфері забезпечення дотримання статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює право на життя.

Згідно з юридичною позицією ЄСПЛ стаття 2 цієї Конвенції покладає на державу обов'язок не тільки утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, але й вживати належних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією. Перелік позитивних зобов'язань держави із захисту права на життя продовжує розширюватися, зокрема, у контексті виникнення нових джерел загроз життю за здоров'ю людини.

Важливу роль у з'ясуванні змісту права людини на життя та забезпеченні захисту цього права відіграють національні органи конституційної юрисдикції окремих держав, які вбачають тісний зв'язок між забезпеченням права людини на життя та забезпеченням інших прав, передусім права на повагу до гідності людини та права на охорону здоров'я.

Практика судових органів, зокрема ЄСПЛ, підтверджує сучасну глобальну тенденцію до усе більш широкого розуміння права людини на життя. Зазначене має враховуватися в Україні як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні. У вітчизняній правовій науці доцільно остаточно сприйняти широкий підхід до розуміння права людини на життя, dokonечно відійшовши від його виключно вузького розуміння лише як заборони свавільного позбавлення життя.

4. Характерним для зарубіжних конституцій є комплексне закріплення разом із правом людини на життя низки інших прав в одній статті, що свідчить про усвідомлення існуючих зв'язків між ними та ще раз підтверджує їх взаємопов'язаність та взаємозалежність.

5. Суміжними з правом на життя є права, безпосередньо пов'язані з цим правом, від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя. Усі права цієї категорії для кращого розуміння природи їх зв'язків із правом на життя можна поділити на дві групи:

1) суміжні з правом на життя права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя;

2) суміжні з правом на життя права, які забезпечують вільне й гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами (від їх забезпечення може залежати стан психічного здоров'я людини).

6. Слід виокремити три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини. Відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя. Згідно з другим підходом – пріоритетним і оптимальним у сучасних умовах – право людини на життя необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз. Широке розуміння права людини на життя виправдане з огляду на те, що життя людини не обмежується лише фізичним існуванням, але передбачає також і реалізацію важливих функцій у соціальній та духовній сферах прояву сутності людини. За цим підходом право на життя забезпечується, зокрема, завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на життя, тобто є суміжними з ним. Відповідно ж до третього підходу право людини на життя об'єднує у собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ТА СУЧАСНА БІОТЕХНОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

2.1. Трансформація змісту права людини на життя в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності

Прискорення темпів науково-технічного прогресу та інтенсифікація діяльності людини у сфері сучасних технологій спричинили вихід людства на якісно новий рівень впливу на антропосферу. Такий вплив здійснюється, між іншим, з метою забезпечення поточних зростаючих потреб людства. Однак ціна, яку доведеться заплатити за таке задоволення потреб може бути непомірно високою та виражатися у формі безповоротних втрат та майбутніх кризових явищ глобального характеру. Колосальні природні та людські ресурси сьогодні витрачаються практично марно, при цьому завдається істотна шкода довкіллю. Як наслідок, унеможлиблюється забезпечення сталого розвитку – соціально відповідального економічного розвитку за умови захисту ресурсної бази та навколишнього середовища в інтересах майбутніх поколінь (пункт 8.7 Порядку денного на XXI століття (Agenda 21), прийнятого ООН на Міжнародній конференції з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992 році (Саміт Землі)) [83].

Декларація Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища від 16 червня 1972 року проголосила, що людина є творінням і одночасно творцем свого довкілля, що забезпечує її фізичне існування і надає їй можливості для інтелектуального, морального, соціального й духовного розвитку. У вказаному документі міститься важливе застереження, що у наш час здатність людини перетворювати навколишній світ при розумному її використанні може принести всім народам можливість користуватися благами розвитку і підвищувати якість життя; якщо ж ця здатність буде використовуватися неправильно або необдуманно, вона може завдати невимовної шкоди людству і довкіллю [17]. У цьому контексті слушним є висновок Г. І. Малишевої, що

сьогодні проблема взаємодії людини і природи, впливу на довкілля стала дуже гострою, ситуацію можна покращити лише завдяки діяльності людей на основі глибокого розуміння законів природи, усвідомлення, що людина – це лише частина природи [65, с. 1148].

Сучасний науково-технічний прогрес зумовлює якісну трансформацію усіх сфер життя суспільства та створює передумови для настання технологічної сингулярності – гіпотетичного моменту раптового досягнення гранично широких можливостей щодо здійснення перетворень нашого світу, які не лише важко піддаються науковому прогнозуванню чи передбаченню, але і переважно недоступні людській уяві. Конститутивною ознакою такого переходу є те, що чим ближче ми до нього, тим більше постає факторів суттєвих ризиків для безпеки людства та усього живого, недооцінювати які вкрай необачно [170, с. 123]. Ще у 1993 році В. Віндж, американський математик і письменник, під час свого виступу на конференції, організованій урядовою агенцією США – Національним управлінням з аеронавтики і дослідження космічного простору (англ. National Aeronautics and Space Administration (NASA)) на тему «Технологічна сингулярність, що наближається: як вижити в еру постлюдини» наголосив, що «упродовж тридцяти років ми здобудемо технологічні засоби для створення штучного інтелекту. Незабаром після цього настане кінець епохи людини» [291, с. 11]. І хоча наші апостеріорні знання не здатні забезпечити усвідомлення масштабів можливих нетривіальних перетворень, зумовлених настанням епохи постлюдини, очевидно, що вже зараз вкрай важливо досліджувати проблеми, пов'язані із станом передсингулярності, та шукати шляхи їх вирішення. Так, у зв'язку з інтенсифікацією сучасної біотехнологічної діяльності можна говорити про ускладнення забезпечення конституційного права людини на життя та низки інших прав людини.

У широкому розумінні поняття «біотехнологія» (від грец. *bios* – життя, *techne* – майстерність і *logos* – слово, вчення) охоплює усі технології, в основі яких лежить використання живих організмів та процесів, пов'язаних з їх життєдіяльністю. Цим поняттям може позначатися як напрям в науці й

виробництві, який характеризується інтегрованим застосуванням біохімії та мікробіології з метою використання потенціалу мікроорганізмів, культур, клітин і тканин, так і сукупність технологічних операцій для обробки або переробки певного матеріалу, виготовлення конкретної продукції, проведення наукового дослідження із застосуванням методів біохімії та мікробіології [133, с. 530]. Біотехнологію спрощено визначають як використання живих організмів і біологічних процесів у виробництві [5, с. 195–196]. Як відомо, людина ще в давні часи займалась біотехнологічною діяльністю в такому розумінні – у хлібопеченні, приготуванні кисломолочних продуктів, виноробстві, силосуванні кормів тощо. Так, біотехнології практикувались в Стародавній Месопотамії та Стародавньому Єгипті, а своїм корінням сягають як мінімум 6 тисячоліття до н.е., однак лише відносно нещодавно – у другій половині XX століття, відбулась біотехнологічна революція [74, с. 29].

Завданням нашого дослідження є аналіз проблемних питань, які постали у сфері забезпечення права людини на життя в контексті застосування лише нових біотехнологій, які радикально відрізняються від традиційних видів біотехнологій за своєю природою. Часто для позначення цієї групи біотехнологій використовують поняття «сучасні біотехнології».

Як пише вітчизняна дослідниця І. І. Бочкова, зі створенням у 1972 році групою П. Берга у США першої гібридної молекули ДНК *in vitro* формально пов'язане народження генетичної інженерії, що відкрила шлях до свідомої зміни генетичної структури організмів таким чином, щоб ці організми могли робити необхідні людині продукти і здійснювати необхідні процеси; з цього часу біотехнологія нерозривно пов'язана з молекулярною і клітинною біологією, біохімією [6, с. 100].

Під генетичною (генною) інженерією розуміють навмисну (заплановану) зміну генетичної будови (геному) організму шляхом впливу на його ДНК [74, с. 63]. Показово, що згідно з авторитетною Британською енциклопедією (лат. *Encyclopædia Britannica*) з відкриттям генетичної інженерії в 70-х роках XX століття пов'язаний розвиток у сфері біотехнологій, однак особливе значення у

процесі становлення біотехнології відіграло ухвалення у 1980 році Верховним Судом США рішення, яким було визнано можливість видачі патентів для засвідчення набуття права інтелектуальної власності на живі штучно створені за допомогою біотехнологій мікроорганізми, тобто було визнано патентоздатність таких об'єктів – їх придатність до отримання особливої правової охорони [278, с. 227]. Ідеться про рішення Даймонд проти Чакрабарті (англ. *Diamond v. Chakrabarty*) від 16 червня 1980 року, яке ознаменувало початок бурхливого розвитку сучасних біотехнологій не лише у США, але і в усьому світі [196].

Сьогодні можна говорити про застосування сучасних біотехнологій у правомірних цілях, наприклад, у сільському господарстві, медицині та з протиправною метою – для виробництва біологічної зброї, здійснення заборонених експериментів із використанням генетичного матеріалу людини тощо.

Аналіз стану правової регламентації біотехнологічної діяльності та використання її результатів в Україні дає підстави для однозначного висновку про недосконалість та неповноту відповідного правового регулювання. Так, внутрішнє законодавство України не дає однозначну, повну та адекватну відповідь навіть на питання, що потрібно розуміти під поняттями «біотехнологія» та «біотехнологічна діяльність». Водночас у низці міжнародно-правових актів, а також законів України та підзаконних нормативно-правових актів містяться положення, завдяки яким можна встановити зміст відповідних понять. Однак очевидною проблемою, яка потребує вирішення, є істотна неузгодженість цих положень між собою та їх неповнота.

Відповідно до пункту «і» статті 3 Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 29 січня 2000 року, до якого Верховна Рада України постановила приєднатися Законом України від 12 вересня 2002 року, «сучасна біотехнологія» означає застосування: а) методів *in vitro* з використанням нуклеїнової кислоти, включаючи рекомбіновану дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) і пряму ін'єкцію нуклеїнових кислот в клітини або органели, або б) методів, які ґрунтуються на злитті клітин з різним

таксономічним статусом, які дозволяють подолати природні фізіологічні репродуктивні або рекомбінаційні бар'єри і які не є методами, що використовуються при традиційному схрещуванні та селекції [36].

Єдиним вітчизняним офіційним документом, який містить правове визначення поняття «біотехнології», хоча й дуже далеке від досконалості, є Державна програма розвитку промисловості на 2003–2011 роки, схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2003 року № 1174, яка нині вважається реалізованою. У цьому документі зазначається, що біотехнології – це виробництво біостимуляторів росту рослин, органомінеральних добрив комплексної дії, новітніх технологій виробництва антибіотиків, імунобіологічних препаратів, у тому числі імуноглобуліну різних видів, та засобів захисту тварин [22]. Для визначень понять через вичерпний перелік принципово важливим є повне перерахування усіх необхідних елементів для забезпечення правильності та точності самого визначення. Однак у наведеному визначенні такий перелік є неповним, до нього не включено такі важливі технології як генетична модифікація живих організмів, генна терапія тощо.

Опосередковано встановленню змісту понять «біотехнологія» та «біотехнологічна діяльність може слугувати положення, яке міститься у підпункті 10 пункту 1 Розділу II «Визначення термінів» Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України 26 серпня 2005 року № 426. Відповідно до зазначеного положення «високотехнологічні (біотехнологічні) лікарські засоби – лікарські засоби, що містять діючі речовини, отримані за допомогою методів біотехнології, таких як: генно-інженерна технологія, клітинна інженерія, гібридомні технології, інженерна ензимологія та інженерна імунологія тощо» [84]. Позитивною є спроба нормативно-правового окреслення методів біотехнології, однак і тут, як бачимо, надано їх невичерпний перелік. Водночас істотним недоліком цього

визначення, на нашу думку, є некоректне ототожнення понять «високотехнологічний» та «біотехнологічний».

Обґрунтованим є висновок, що сучасні біотехнології змінюють традиційне ставлення людини до світу, її світоглядні орієнтири [73, с. 88]. Як зазначає вітчизняний науковець О. Ю. Піддубний, сутнісні характеристики біотехнологій полягають у використанні і цілеспрямованій зміні властивостей унікального явища – життя; біотехнології – це засіб змінення законів живої природи, які раніше видавалися одвічно незмінними [78, с. 329]; це відносно нова сфера людської діяльності, що з'явилась внаслідок якісного стрибка у біологічній науці, що дозволив змінювати структуру живих організмів, спрямовуючи їх життєдіяльність в заданому напрямку, з метою отримання певних корисних якостей і властивостей, що відсутні у звичайних умовах життєдіяльності таких організмів [78, с. 327–328].

Вкрай негативним є те, що на практиці у багатьох країнах не існує достатньо ефективних механізмів забезпечення дотримання принципу пріоритетності людського життя та прав людини, недопущення заподіяння шкоди існуючим цінностям та суспільним відносинам у контексті здійснення сучасної біотехнологічної діяльності. Водночас економічні інтереси окремих організацій чи осіб, насамперед тих, які мають достатні важелі впливу навіть на політику окремих держав, а також наукові амбіції вчених-експериментаторів, за умови їх фінансової підтримки з боку зацікавлених осіб, поступово зсувають на другий план принципи обережного поводження та зваженості при прийнятті рішень у царині упровадження у різноманітні сфери життя результатів відповідної діяльності. Формування та поширення виключно оптимістичних уявлень про перспективи застосування сучасних біотехнологій, зокрема самими біотехнологами, та їх ідеалізація без приділення достатньої уваги аналізу ризиків, які становлять результати такої високотехнологічної діяльності, є перешкодою для запровадження повноцінної системи превенції та нейтралізації згубних наслідків їх застосування [161, с. 417]. Саме таку позицію бачимо у

науковій праці, присвяченій розкриттю сутності та призначення біотехнологій, Д. Кларка та Н. Паздернік [212, с. 689].

На біотехнології не безпідставно покладається значна надія досягнення позитивних результатів у сфері підвищення якості життя та рівня здоров'я людей. Однак наукові знання в цій сфері та наявний досвід їх використання на сучасному етапі не є достатніми для упевненого досягнення запланованих результатів без суттєвих ризиків для життя та здоров'я людини, біорізноманіття та екологічного добробуту на нашій планеті у цілому. Абсолютно виправдано до переліку основних загроз національній безпеці України вітчизняним законодавцем було включено «неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів», а також «посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій» [107] (стаття 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року). Відповідно ж до Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 675-р, до негативних факторів в сучасних умовах віднесено процеси, пов'язані з глобалізацією і біотехнологією [50]. У цьому документі також стверджується, що виконання відповідної програми дасть змогу «враховувати ризики, пов'язані з появою живих змінених організмів, під час застосування біотехнологій» [50].

Інтенсифікація наукових досліджень, направлених на розробку та практичне застосування методів генної терапії у медицині, передусім для подолання спадкових та інших хвороб, застосування генної інженерії для внесення змін до людського геному та широкомасштабна трансгенізація інших живих організмів є проявами сучасної високотехнологічної діяльності людини, яка зумовлює цілу низку проблем: правових, політико-економічних, соціально-культурних, етичних тощо. У цьому контексті абсолютно справедливим є

висновок К. М. Гнатик – дослідниці проблем застосування сучасних досягнень науки у сфері біотехнологій, яка наголосила, що «наука не тільки не виявилася панацеєю від усіх катастроф і криз, а навпаки, усе більше проявляє підступну подвійність свого лику: наука, що вирішує проблеми й ще більше створює, що допомагає життю й життю ж загрожує» [13, с. 182]. На наше переконання, необхідним є розроблення уніфікованих універсальних підходів до регламентації людської діяльності в цій царині та регулювання на міжнародному правовому рівні основних проблемних питань у ній, що уможливить функціонування повноцінного та дієвого механізму захисту низки фундаментальних прав людини від загроз, які може становити така діяльність. Варто наголосити на тому, що досягнення такого результату не є можливим без організації відкритого широкого обговорення вказаних проблем у міжнародному форматі з гарантуванням вільного обміну думками та максимально повного доступу до необхідної інформації.

Відсутність розумних обмежень у сфері застосування біотехнологій, насамперед щодо втручання у геном людини, уможливлює діяльність, яка на існуючому етапі недосконалості методів сучасної біотехнології та неповноти знань становить суттєві загрози, насамперед, для життя та здоров'я людини. Така діяльність може призвести до знецінення людського життя та гідності. Справедливим у контексті зазначених проблем є висновок В. С. Семенова, сформульований через риторичне питання: «якби наш моральний і духовний прогрес ішов нарівні з прогресом у науці й техніці, яким райським місцем був би весь наш світ» [130, с. 27].

Показово, що розвиток технологій загалом та біотехнологій зокрема призводить до збільшення людських можливостей – тобто до розвитку свободи відповідної людської діяльності, однак розвиток самих таких практик навпаки загрожує особистій свободі та гідності людини, перетворюючи її та її генетичний матеріал на об'єкт небезпечних експериментів із непередбачуваними наслідками. Так, новітні біотехнологічні відкриття обіцяють нові перспективні можливості для здійснення стандартизації та покращення людської природи на

мікробіологічному рівні, а воля та бажання людей, які можуть стати об'єктом такої діяльності (зокрема, ще на стадії ембріонального розвитку), та зрештою, по суті, товаром, з високою ймовірністю можуть не враховуватися.

Сучасні біотехнології виступають не лише засобом для реалізації правомірних цілей, наприклад, лікування спадкових та інших поки що невиліковних хвороб, але й можуть використовуватися з протиправною метою. Водночас варто зазначити, що настання суспільно-небезпечних наслідків у результаті їх застосування з високою ймовірністю може бути зумовлено необережністю, недостатнім контролем чи тестуванням [161, с. 418].

У контексті зазначеного вище особливе занепокоєння викликає недостатнє приділення вітчизняним законодавцем уваги створенню якісної та повноцінної нормативно-правової бази у сфері регламентації сучасної біотехнологічної діяльності та застосування її продуктів, а також проблема відсутності ефективних механізмів забезпечення дотримання відповідних норм, які вже запроваджені.

На нашу думку, однією з найбільш потенційно небезпечних і проблемних біотехнологій є технологія генетичної модифікації живих організмів. Принципово важливо інтенсивніше досліджувати безпечність як такої діяльності, так і її результатів, передусім, вплив генетично модифікованих організмів – трансгенних організмів, на інші живі організми та на довкілля перед тим, як допускати їх масове неконтрольоване поширення в біосфері.

Варто зауважити, що правове визначення поняття «генетично модифікований організм» дається у статті першій Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 року. Згідно із зазначеною статтею відповідного Закону «генетично модифікований організм, живий змінений організм (ГМО) – будь-який організм, у якому генетичний матеріал був змінений за допомогою штучних прийомів переносу генів, які не відбуваються у природних умовах, а саме: рекомбінантними методами, які передбачають формування нових комбінацій генетичного

матеріалу шляхом внесення молекул нуклеїнової кислоти (вироблених у будь-який спосіб зовні організму) у будь-який вірус, бактеріальний плазмід або іншу векторну систему та їх включення до організму-господаря, в якому вони зазвичай не зустрічаються, однак здатні на тривале розмноження; методами, які передбачають безпосереднє введення в організм спадкового матеріалу, підготовленого зовні організму, включаючи мікроін'єкції, макроін'єкції та мікроінкапсуляції; злиття клітин (у тому числі злиття протоплазми) або методами гібридизації, коли живі клітини з новими комбінаціями генетичного матеріалу формуються шляхом злиття двох або більше клітин у спосіб, який не реалізується за природних обставин» [97].

На необхідності обережного ставлення до результатів генно-інженерної діяльності наголошується в Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року № 1130, де відповідній проблемі присвячено розділ: «Відповідальне використання досягнень генної інженерії». У зазначеному документі стверджується про необхідність уникати неконтрольованого розповсюдження генетично модифікованих організмів з метою забезпечення здоров'я населення від шкідливого впливу [21]. Водночас відповідно до Середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017–2021 роки, затверджених у якості додатка до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1056, розроблення та впровадження новітніх біотехнологій у рослинництві, тваринництві та ветеринарії є пріоритетним напрямом інноваційної діяльності загальнодержавного рівня у сфері технологічного оновлення та розвитку агропромислового комплексу [132]. Можемо додати, що таке розроблення та впровадження новітніх біотехнологій безумовно необхідно здійснювати на основі принципу запобігання заподіяння шкоди із врахуванням усіх ризиків та вжиттям необхідних заходів для унеможливлення настання негативних наслідків та мінімізації ймовірності їх настання.

Наразі підготовлено та опубліковано проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції Державної цільової програми біобезпеки та біологічного захисту на 2018–2023 роки» та сам проект вказаної концепції. Виконання ж Державної цільової програми біобезпеки та біологічного захисту на 2015–2020 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2013 року № 620 [23] було чомусь достроково припинено. Відповідно до проекту зазначеної концепції біобезпека є однією з найважливіших складових національної безпеки нашої країни; існує тенденція до посилення негативного впливу біологічних чинників на населення, можливість виникнення загроз біологічного походження, пов'язаних з розвитком сучасних біотехнологій та появою синтетичної біології, проявами біотероризму, відсутністю чітко визначеної процедури провадження генетично-інженерної діяльності. У вказаному проекті наголошується на важливості створення та ефективного функціонування національної системи біологічної безпеки та біологічного захисту. Окрім цього, привертається увага до існування проблеми безконтрольного та протиправного поширення генетично модифікованих організмів, до необхідності збереження здорового та безпечного навколишнього природного середовища, покращення матеріально-технічного стану лабораторій, установ та закладів, які визначають кількісний та якісний вміст генетично модифікованих організмів у продукції рослинного та тваринного походження, створення системи оперативного реагування на прояви біотероризму тощо [49].

Рада національної безпеки і оборони України наголосила у своєму рішенні «Про біологічну безпеку України», введеному в дію Указом Президента від 6 квітня 2009 року № 220/2009, на проблемах у сфері біологічної безпеки України, зазначила про посилення негативного впливу біологічних факторів на населення, можливість виникнення загроз біологічного походження, пов'язаних із розвитком сучасних біотехнологій та появою синтетичної біології, проявами біотероризму, відсутністю чітких правил поведінки при здійсненні генетично-інженерної діяльності та роботі з небезпечними біологічними агентами. Вона також наголосила на відсутності національної системи протидії

можливим біозагрозам, а також автоматизованих і інтегрованих банків даних про можливі загрози біологічного та хімічного походження, а також визнала існуючий стан біологічної безпеки таким, що не відповідає національним інтересам та вимогам національної безпеки України [88]. З часу ухвалення аналізованого рішення ситуація у сфері біологічної безпеки України практично не змінилася.

Генна інженерія (генетична модифікація, трансгенізація) має своїм результатом отримання генетично модифікованого (трансгенного) організму з новими бажаними та/або корисними властивостями [212, с. 401]. Сьогодні неможливо довести абсолютну безпечність трансгенних організмів для життя та здоров'я людей, хоча небезпечність окремих з них вже отримала наукове підтвердження. Суттєвою проблемою в цьому контексті є неповнота наукових знань, а також необхідність проведення довготермінових випробувань, які вимагають значних витрат, забезпечення незалежності суб'єктів їх проведення від зовнішнього тиску, недопущення впливу зацікавлених осіб на них з метою приховання чи неповного висвітлення ними отриманих результатів. Аналіз наукової літератури дає підстави для висновку, що дослідники проблем, які постали у зв'язку з виробництвом та поширенням трансгенних організмів, висловлюють переважно однакові побоювання та виокремлюють певною мірою вже усталений перелік небезпек. Так, бразильський юрист Е. Фрейре де Олівейра Соза, зазначає, що «ризики, які асоціюються з цією діяльністю можуть бути поділені та згруповані у три категорії: 1) ризики для економіки; 2) ризики для довкілля; 3) ризики для здоров'я» [237, с. 138]. Він стверджує, що близько 2,5 мільярдів людей вживають продукцію, яка містить генетично модифіковані організми чи їх компоненти, причому одні це роблять свідомо, у той час як інші і не здогадуються про це [237, с. 140]. Усталеною є тенденція до збільшення як обсягів споживання відповідної високотехнологічної продукції у світі, так і кількості її споживачів, воля та бажання яких відіграють у цьому процесі чи не останню роль. Сьогодні спостерігаємо необґрунтоване поширення трансгенних організмів у всьому світі без повної упевненості в їх безпечності.

Слід зазначити, що у значної частини вчених та дослідників сформувалося доволі неоднозначне, часом скептичне та критичне ставлення до так званих переваг трансгенних організмів, насамперед ключових у світовому аграрному секторі сільськогосподарських культур, порівняно з їх традиційними нетрансгенними аналогами. До таких переваг зазначених агрокультур відносять порівняно більшу врожайність, подовжений термін зберігання отриманої продукції, стійкість до певних несприятливих факторів навколишнього середовища – посухостійкість, стійкість до шкідників, хвороб тощо. Окрім цього, виробники сучасної біотехнологічної продукції переконують, що їх діяльність сприяє скороченню обсягів використання пестицидів, зменшує негативний вплив на довкілля, а також може вирішити проблему голоду у світі. Однак, як справедливо підкреслює професор Нью-йоркського юридичного університету Р. Братспіс, обіцянки біотехнологій виявилися надзвичайно далекими від реальності, а практичне їх застосування протягом значного періоду часу фактично призводить до протилежних результатів [193, с. 924]. На думку дослідниці, якщо навіть припустити, що сільськогосподарські біотехнології колись будуть здатні виконувати свої поки що нереалізовані обіцянки у сфері покращення якості життя людей, користь для останніх може бути забезпечена лише за умови впровадження комплексної та науково обґрунтованої системи регулювання, яка уможливить вирішення питань, пов'язаних із ризиками біотехнологічної діяльності у сфері охорони здоров'я людей та захисту довкілля, у прозорий та гарантований спосіб [193, с. 925]. Як зазначає Д. Каплан, вчений Бруклінського політехнічного університету, «є важливі питання, які потребують відповідей щодо токсичності генетично-модифікованих організмів, їх зв'язку з алергічними реакціями, резистентністю до антибіотиків та канцерогенами» [245]. Дослідник переконаний, що «поки виробники не зможуть гарантувати безпечність і розробити механізми недопущення небезпечної продукції до вживання населенням, генетично модифіковані організми мають розглядатися як такі, що становлять потенційні загрози для здоров'я та їх слід всіма можливими способами уникати» [245].

Безвідповідальне ставлення людини до реальних загроз, виникнення яких вона сама й спричинила, не раз призводило до тяжких наслідків. Те, що звичайна необережність чи самовпевненість людини призводила до трагічних наслідків можна з легкістю простежити на сторінках книги історії людства. Добре відома «талідомідова трагедія»: лікарський засіб талідомід, розроблений фармацевтичною компанією «Chemie Grünenthal», не пройшовши тривалих та достатніх досліджень, був представлений як абсолютно безпечний, навіть для вагітних жінок, препарат. Пізніше виявилося, що талідомід може викликати відхилення під час ембріонального розвитку живих організмів, і вже протягом десяти років після його надходження у продаж у десятках країн світу народилося за різними даними від 8 тис. до 12 тис. дітей із множинними вродженими каліцтвами, з яких вижили лише 5 тис. [271, с. 406]. Ще одна трагедія сталася 1989 року у США – 60 тис. випадків захворювання новою хворобою – синдромом еозинофілії-міалгії, 1,5 тис. жертв якої залишилися інвалідами та кілька десятків померли. Практично усі постраждалі приймали лікарський засіб L-триптофан, отриманий японською компанією «Showa Denko» з використанням у процесі його виробництва технології генетичної модифікації [254, с. 346–352].

У 2012 році група незалежних французьких дослідників на чолі з Ж.-Е. Сераліні опублікувала на сайті авторитетного видання «Food and Chemical Toxicology» результати дворічного експерименту, які доводили однозначну довготривалу токсичність гербіциду «Roundup», що містить гліфосат, та толерантної (резистентної) до неї генетично модифікованої кукурудзи NK603, розробки транснаціональної корпорації «Монсанто» (англ. Monsanto Company), годування якою піддослідних щурів призвело до виникнення у них ракових пухлин [270, с. 4221–4231]. Після відповідної публікації почались активні спроби дискредитації як самого дослідження, так і його результатів, зокрема розміщення відповіді «Монсанто» на своєму офіційному веб-сайті, яку потім видалили. Правдивість отриманих результатів наведеного дослідження підтверджує той факт, що 10 серпня 2018 року компанію «Монсанто» оштрафували на 289 млн американських доларів на користь потерпілого, який

стверджував, що гербіциди виробництва компанії «Монсанта», які містили гліфосат, призвели до виникнення у нього онкологічного захворювання [257].

У реаліях сьогодення суттєвою проблемою є доволі потужна система лобіювання інтересів виробників сучасної біотехнологічної продукції, які переважно суперечать інтересам інших учасників відповідних суспільних відносин, зокрема, потенційних споживачів такої продукції.

Політолог та журналіст Ф. В. Енгдаль наголошує, що окремі транснаціональні корпорації, які активно займаються розробкою нових ліній генетично модифікованих організмів та їх комерціалізацією мають тісні зв'язки з державними структурами різних країн [182]. Факт втручання біотехнологічних транснаціональних корпорацій, зокрема «Монсанта», у світову політику з метою відстоювання своїх інтересів підтверджує і конфіденційний звіт посла США у Франції К. Степлтона, який було опубліковано в мережі Інтернет [292]. Причому характер такого втручання часто відверто суперечить інтересам споживачів відповідної високотехнологічної продукції.

Виробники сучасної біотехнологічної продукції з метою її популяризації та рекламування ідеалізують сучасні біотехнології, надають не завжди повну і правдиву інформацію про таку продукцію.

Вкрай небезпечною є ситуація, яка постала в Україні, коли ми не знаємо, скільки гектарів українських земель зайнято під вирощування трансгенних організмів та які обсяги вживання відповідної біотехнологічної продукції. Це не лише зумовлює ризики у сфері охорони здоров'я людей та довкілля, але й ставить під загрозу національну безпеку України.

Розробники генетично модифікованих організмів не шкодують ресурсів для популяризації та просування своєї продукції. Яскравим прикладом цього є тривале – більше 15 років, хоча й невіддале, позиціонування як панацеї від недоїдання та зумовлених ним хвороб у країнах із недостатньо розвинутою економікою та низьким рівнем якості життя трансгенного «золотого рису» – генетично модифікованого сорту рису, що здатен синтезувати бета-каротин [255]. Справедливо стверджує С. Джонсон, дослідниця із США, що «перед тим

як «золотий рис» буде вирішено випустити на глобальний ринок, що зумовить ескалацію розповсюдження генетично модифікованих джерел продуктів харчування, слід детально проаналізувати довготермінову безпечність та екологічну стійкість продуктів генетичної модифікації аби попередити непоправні наслідки» [244, с. 69].

Гострою проблемою сьогодення є забезпечення маркування генетично модифікованих організмів та продуктів, які містять їх компоненти. Наприклад, у США хоча населення і вимагає забезпечити гарантування права на інформацію про відповідні продукти харчування (за маркування виступили 93% респондентів за результатами незалежного опитування 2010 року, проведеного британським агентством новин «Рейтер» (англ. Reuters) та найбільшою некомерційною мережею радіостанцій у США – «Національним громадським радіо» (англ. National Public Radio) [232, с. 396]), таке маркування не здійснюється. Очевидно, що відсутність обов'язкового маркування харчових продуктів відповідає інтересам виробників трансгенних організмів, які цього і не приховують. Так, транснаціональна корпорація «Монсанто» відкрито заявляє, що таке маркування спричинить підрив довіри до її продукції [193, с. 952]. У 2016 році популярний новинний сайт «Нью-Йорк Таймс» повідомив, що за інформацією громадської організації «Робоча група з охорони довкілля» (англ. Environmental Working Group), лише в 2015 році продовольчі та біотехнологічні компанії витратили близько 100 мільйонів американських доларів, щоб протистояти введенню обов'язкового маркування генетично модифікованих організмів та продуктів, які містять їх компоненти, в окремих штатах США та інших країнах [273]. Наслідком такого лобіювання зокрема було ухвалення Сенатом США закону від 29 липня 2016 року (Public Law 114-216), який передбачив у якості загальнодержавного стандарту дискреційний шлях вирішення питання щодо маркування зазначеної продукції самими виробниками [259]. З цього приводу сенатор П. Робертс вдало підкреслив, що «це не кращий можливий закон, але це кращий закон, який можливо було ухвалити в тих складних умовах, у яких ми опинилися» [273], адже очевидно, що найбільш

бажаним результатом для біотехнологічних компаній була б заборона будь-якого маркування, навіть добровільного.

Показово, що в різних країнах світу відрізняється не лише державна політика у сфері поводження з генетично модифікованими організмами, але й суспільна думка щодо генно-інженерної діяльності. Найбільш обережно та критично ставляться до такої діяльності та її результатів, насамперед, у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС), а також у країнах, що розвиваються, особливо об'єднання споживачів та сільськогосподарські товариства [261, с. 284].

Якщо у США фактично панує підхід, відповідно до якого «процвітання» трансгенних організмів ніщо не повинне заважати в умовах відсутності прямих доказів їх небезпечності, то в країнах ЄС панує протилежна думка. Так, в основі регулювання відповідної сфери суспільних відносин у цілій низці розвинутих демократичних країн покладено принцип перестороги (англ. *precautionary principle*) – прийнято одностайну позицію про доцільність обережного поводження з трансгенними організмами, а також особливого контролю з боку держави за вивільненням генетично модифікованих організмів у довкілля та обігом продукції, що містить генетично модифіковані організми та їх компоненти [243, с. 32].

Принцип перестороги, який вимагає обережного поводження з об'єктами та технологіями, безпечність яких науково не підтверджена, а також вжиття заходів для запобігання негативним наслідкам, пов'язаним із ними, є оптимальним та виправданим для застосування у сфері регламентації відносин, пов'язаних із багатьма продуктами (результатами) сучасної біотехнологічної діяльності, як у всьому світі, так і в Україні.

Застосування сучасних біотехнологічних методів у терапевтичних чи фармацевтичних цілях без належного контролю за їх безпечністю та виправданістю, так само, як і використання в харчовій промисловості генетично модифікованих організмів, які не пройшли належних та достатніх перевірок щодо їх безпечності для життя та здоров'я людини, довкілля тощо, є перешкодою

для повноцінного забезпечення права людини на життя, оскільки становить суттєві реальні та потенційні ризики для життя та здоров'я людини.

Варто зазначити, що результати розвитку сучасних біотехнологій також становлять значний інтерес для збройних формувань багатьох держав у контексті можливості їх використання для отримання переваг при веденні військових операцій. Особливе занепокоєння викликає стрімке зростання можливостей та засобів біотероризму внаслідок розвитку сучасних біотехнологій. На жаль, ми не можемо говорити про адекватний розвиток та впровадження надійних правових механізмів здійснення контролю та запобігання таким зловживанням у відповідній сфері сучасної діяльності людини.

Надзвичайно гострою в сучасному світі є проблема правової регламентації проведення з використанням сучасних біотехнологій дослідів із використанням людського генетичного матеріалу та ембріонів, насамперед, коли вони безпосередньо здійснюються над людиною. Незважаючи на численні застереження та критику, досліді, спрямовані на внесення змін до людського геному, часом без достатньої виправданості, поступово виборюють право на буття, ціною реалізації якого може стати буття людства та інших живих істот, екологічне благополуччя нашої планети в цілому.

Відповідно до статті 3 Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [46]. Ця стаття Конституції України має базове значення для розуміння підходів вітчизняного конституцієдавця до побудови системи вищих пріоритетів у сфері усього національного правового регулювання. Складнощі забезпечення дотримання та реалізації чинної Конституції України у жодному випадку не повинні слугувати аргументом для відстоювання необхідності внесення до неї змін, зокрема з метою виключення її окремих приписів.

Основною базовою цінністю в сучасному світі є свобода, оскільки саме свобода у всій своїй багатоманітності є гарантією повноцінного життя людини. Індивідуальна свобода людини надає сенс життю людини. Водночас свобода наукової діяльності в чистому вигляді – абсолютна, не обмежена принципами розумності, доцільності, співмірності, обґрунтованості, виправданості, а також відсутність надійних механізмів протидії можливим негативним явищам у сфері сучасних високотехнологічних наукових пошуків є вкрай небезпечними, адже зумовлюють численні небезпеки для усього живого.

Необґрунтована свобода наукової діяльності не має призводити до порушень основоположних прав людини та посягань на людську гідність. Так, право на життя означає право жити вільно та гідно, не побоюючись, що чиясь небезпечна, безвідповідальна діяльність, часто формально виправдана очікуваннями, сформованими на основі прогнозів та оцінок, далеких від неупереджених, та представлена як складова багатообіцяючого наукового проекту, може становити суттєві загрози для життя. Важливо враховувати той факт, що розуміння змісту права людини на життя еволюціонувало та продовжує збагачуватися, це право не прирівнюється до однієї лише можливості фізичного існування, а вимагає доволі широких гарантій. Чітко окреслена сьогодні тенденція до широкого розуміння змісту конституційного права людини на життя і відмови від розуміння змісту цього права лише як заборони свавільного позбавлення життя, усе більше утверджуючись у правовому просторі, є доказом того, що правова регламентація суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій прямо пов'язана із забезпеченням захисту цілої системи прав людини, центральним елементом якої є конституційне право людини на життя, однак яка водночас включає не менш важливі суміжні та пов'язані з правом на життя права [170, с. 125].

Маніпулювання життєдіяльністю живих організмів шляхом радикального втручання в генетичну основу їх буття, на наше переконання, становить небезпеку для життя та здоров'я людини як невід'ємної частини біосфери та водночас спричиняє зростання актуальності проблем захисту низки

фундаментальних прав людини, серед яких, насамперед, конституційне право людини на життя (стаття 27 Конституції України), право на повагу до людської гідності (стаття 28 Конституції України), право на охорону здоров'я (стаття 49 Конституції України), право на безпечне для життя довкілля, право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (стаття 50 Конституції України). Небезпечним, передусім, є застосування вищезгаданих технологій та їх результатів без упевненості у їх безпечності, а не їх розвиток [163, с. 90].

Науково-технічний прогрес відкриває нові можливості для зростання свободи в найрізноманітніших сферах суспільних відносин. Водночас розширені практично безмежні можливості для прояву свободи людської творчості відкривають такі ж практично безмежні перспективи досягнення фатальних наслідків реалізації такої свободи [165, с. 205]. Суттєве підвищення рівня свободи діяльності людини з розвитком науки та техніки стало причиною нових серйозних проблем та одночасно зумовило виникнення гострої необхідності законодавчого врегулювання меж допустимої поведінки людини у відповідних сферах діяльності, зокрема шляхом удосконалення інституту юридичної відповідальності, адже відповідальність нерозривно пов'язана із свободою.

Таким чином, одним із першочергових завдань, які стоять перед людством сьогодні, є встановлення в розумні, мінімально короткі строки допустимих меж та принципів наукової діяльності людини, пов'язаної із застосуванням сучасних технологій. Наприклад, необхідність вжиття таких заходів є очевидною в царині сучасних біотехнологій з метою забезпечення належного захисту та гарантування цілої низки фундаментальних прав людини. Особливо важливо вчасно розумно обмежити окремі наукові пошуки та експерименти, передусім ті, які здійснюються над людиною, із використанням людського генетичного матеріалу тощо.

Сучасні процеси, які відбуваються у сфері науково-технічного розвитку та застосування його результатів, оцінка практичної користі та безпечності яких характеризуються високою амбівалентністю, на фоні загострення низки проблем

глобального характеру – кліматичних, екологічних проблем, проблем міжнародного тероризму, голоду, військових конфліктів тощо, спричиняють існування далеких від бажаних умов для забезпечення цілої низки прав людини, передусім так званих фундаментальних, до яких відноситься і право людини на життя. З огляду на вищезазначені проблеми, зумовлені інтенсифікацією сучасної біотехнологічної діяльності, а також широкомасштабним упровадженням її результатів у різних сферах суспільного життя, сьогодні дедалі очевидним стає те, що розкриття змісту конституційного права людини на життя та його взаємозв'язку з іншими правами потребує врахування всього спектру новітніх проблем у сфері його забезпечення.

Стає очевидним, що ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами людини, а також вузький підхід до розуміння зазначеного права перешкоджають його повноцінному забезпеченню.

В умовах стрімкого розвитку біотехнологій можна говорити про трансформацію змісту права людини на життя, яка відбувається завдяки двом рушійним силам: перша така сила – це об'єктивні реалії, розвиток і ускладнення суспільних відносин, які зумовили виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення; друга – суб'єктивне сприйняття людиною цих нових реалій та їх врахування у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини.

Нові можливості у сфері біотехнологій зумовлюють нові проблеми, пов'язані з ризиками для життя та здоров'я людини, для довкілля тощо. Окремо доцільно наголосити на тому, що трансформація змісту права людини на життя зумовлена, насамперед, виникненням загроз для генетичної безпеки та недоторканності людини, забезпечення яких, на нашу думку, у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій стало важливою

складовою забезпечення права на життя.

Актуальним є питання щодо убезпечення державою життя та здоров'я людей, які знаходяться під її юрисдикцією, від загроз, пов'язаних із використанням продуктів сучасної біотехнологічної діяльності. У контексті розвитку біотехнологій також постали серйозні загрози для екологічної безпеки, забезпечення якої є важливою гарантією забезпечення права людини на життя. Якість життя людини безумовно пов'язана з якістю довкілля, оскільки остання позначається на здоров'ї людини та тривалості її життя.

Зазначене зумовлює необхідність якісного, узгодженого та адекватного правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій на основі визнання цінності людини, її життя та поваги до її гідності та відповідно до принципу перестороги, який, зокрема, вимагає обережного поводження з об'єктами та технологіями, безпечність яких науково не підтверджена, а також вжиття заходів для запобігання негативним наслідкам, пов'язаним із ними.

2.2. Захист конституційного права людини на життя в контексті проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини

Дискурс про можливі наслідки застосування сучасних технологій, об'єктом застосування яких є людина, у наш час став одним із найбільш актуальних. Людське буття як в індивідуальному, так і глобальному аспекті сьогодні починає розглядатися як матеріал для науково-технологічних перетворень та фактично ним і стає. Досліджуючи питання постлюдської стадії антропосоціогенеза, В. С. Лук'янець та О. М. Соболев дійшли висновку, що практика застосування відповідних технологій «за певних умов спроможна стерти людське буття з лику планети» [61, с. 157]. Загрози, які колись розглядались як примарні та недостатньо серйозні, сьогодні в контексті багатьох вимірів сучасної високотехнологічної діяльності людини постали перед людством як абсолютно реальні. Вказаному активно сприяє відсутність адекватного почуття персональної відповідальності за свої дії перед іншими у

багатьох сучасних вчених-експериментаторів, недостатнє розуміння необхідності обмеження певних практик з огляду на вже реальні загрози та негативні наслідки, а відтак і недостатня рішучість у вжитті відповідних заходів.

Як наголошують вчені, генна інженерія є експериментальною науковою діяльністю, безпечність якої наразі практично не можливо довести [233, с. 168–172], [55, с. 12–26]. Проблема недостатньої ефективності та повноти аналізу безпечності генетично змінених організмів є важливим аргументом проти передчасного поширення результатів відповідної біотехнологічної діяльності, тобто до встановлення їх безпечності.

Невід’ємною складовою захисту права людини на життя, як ми вже зазначали, є забезпечення генетичної безпеки людини.

Сучасні біотехнології мають значний потенціал для підвищення якості життя та рівня здоров’я людей, зокрема для подолання окремих хвороб. Водночас наукові знання в цій царині, зокрема рівень вивченості можливих негативних наслідків застосування таких технологій, не є достатніми для упевненості у безпечності їх застосування для впливу на людський організм. Фактично розвиток біотехнологій зумовив виникнення серйозних ризиків для генетичної безпеки людини.

У сучасних реаліях надзвичайно актуальною є проблема проведення наукових дослідів із використанням людського генетичного матеріалу та ембріонів. У 2016 році на основі результатів проєктів секвенування (розшифровування) геномів живих істот, зокрема людини (наприклад, «Human Genome Project»), розпочато новий глобальний міжнародний проєкт – «Human Genome Project-write», який має на меті написання повністю штучних геномів людини та їх частин [189]. Чим більше знань відкривається людству, тим більше воно намагається без зволікань використати ці знання, не втрачаючи часу на оцінку потенційних наслідків та вжиття превентивних заходів. В умовах наближення до стану технологічної сингулярності, тобто на передсингулярному етапі нашої історії, людина переходить до кардинально нової фази своєї творчої діяльності, у якій матеріалом, сировиною та полем для особливих експериментів,

вже є вона сама. Багатообіцяючим напрямом наукових досліджень, підтримка якого знайшла відображення на рівні політики окремих держав, є удосконалення існуючих та пошук нових біотехнологічних методів для забезпечення можливості створювати покращених за різними параметрами людей, наприклад, так званих суперсолдат – людей із біотехнологічно зміненими фізичними показниками – фізично сильніших та витриваліших, більш стійких до хвороб тощо [260, с. 3]. Можливості внесення змін до людського геному за допомогою сучасних біотехнологічних методів уможлиблюють створення надлюдей, які матимуть очевидні переваги над звичайними людьми – підвищений захист від хвороб та стійкість до зовнішніх деструктивних чинників, покращені інтелектуальні здібності, відсутність чи зменшена схильність до різноманітних девіацій у поведінці тощо. Однак наявний обсяг знань людства, зокрема у сфері молекулярної біології, ще не здатен забезпечити виключно позитивні результати та убезпечити від фатальних помилок у цій сфері експериментальної діяльності. З огляду на зазначене такі наукові пошуки є вкрай небезпечними та поспішними. Ціною сучасних експериментів у відповідній сфері у будь-який момент може стати життя та здоров'я самих піддослідних, а можливо, і людства в цілому. У цьому контексті слід погодитися з думкою, яку висловили А. П. Гетьман та В. І. Лозо, що техніка обіцяє зробити людину в епоху постмодерну незалежною від природи, перемістивши її у віртуальну дійсність, але виведена з рівноваги планета може знайти такий баланс, при якому не знайдеться місця людині [11, с. 19].

Серйозні попередження про небезпечність діяльності, спрямованої на генетичну модифікацію людини, містяться в листі Комітета із соціальних питань, охорони здоров'я та сталого розвитку Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) від 30 жовтня 2015 року. Так, у ньому наголошується, що наукова спільнота серйозно схвильована з приводу потенційної можливості втручання в геном людини за допомогою методів, наслідки застосування яких (у тому числі для наступних поколінь) невідомі. У листі підкреслюється, що використання цих методів має потенціал для лікування спадкових хвороб, однак водночас

зумовлює можливість настання непередбачуваних наслідків та зловживань, а тому ПАРЄ доцільно вивчити ризики такої діяльності, пов'язані із здоров'ям людини, етичністю та правами людини. Окрім цього, наголошується, що встановлена у статті 13 Конвенції про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року заборона внесення змін до геному людини, крім випадків, коли це здійснюється у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях та якщо воно не має на меті такі зміни, що зможуть успадкувати нащадки цієї людини, не є достатнім заходом, оскільки не всі держави-члени Ради Європи (зокрема й Україна) ратифікували цю міжнародну угоду та навіть ті, що ратифікували, можуть по-різному інтерпретувати її. Абсолютно справедливо зазначений Комітет дійшов висновку, що необхідно чітко встановити загальні рамки використання цих технологій, для чого ПАРЄ має підготувати відповідні рекомендації для Комітету Міністрів Ради Європи [238].

ПАРЄ підготувала такі рекомендації та наприкінці 2017 року затвердила їх на своєму засіданні. У цих рекомендаціях вона наголосила, що досягнення у сфері редагування геномів найближчим часом призведуть до втручання у геном людини та народження таких дітей із невідомими наслідками, у тому числі для їх нащадків, а також зазначила, що науковий консенсус підтверджує, що методи втручання в геном людини є небезпечними, що веде до *de facto* мораторію, однак інші методи, такі як у технології «трьох батьків», застосовуються для попередження мітохондріальних захворювань – так вони мали результатом народження двох дітей попри серйозну полеміку щодо етичності та наукову невизначеність щодо довгострокових наслідків. Основна ж суть цього документа зводиться до рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи закликати держави-члени Ради Європи, які не ратифікували Конвенцію про права людини та біомедицину, зробити це без зволікань або ввести у свої внутрішні законодавства аналогічну, встановлену у її статті 13, заборону на генетичну модифікацію людини, а також рекомендації державам-членам Ради Європи розробити чітке законодавство з питань застосування сучасних біотехнологій та його меж [284].

Комітет Міністрів Ради Європи у своїй відповіді, затвердженій на засіданні від 7 лютого 2018 року, погодився з необхідністю вжиття заходів, вказаних ПАРЄ, та повідомив, що Комітет з біоетики Ради Європи вже почав вивчати етичні та правові проблеми, пов'язані з технологією редагування геномів [283].

Небезпечним у зв'язку із здійсненням різноманітних маніпуляцій над людським геномом, передусім, є те, що вони можуть зумовлювати непередбачувані наслідки, наприклад, нецільові мутації, з подальшою їх передачею нащадкам об'єкта експерименту. Тож логічно, що такі дії навіть із метою лікування спадкових захворювань, пов'язані не лише з етичними питаннями, але й, зокрема, спричиняють необхідність в адекватному правовому врегулюванні відповідної діяльності, створенні повноцінного механізму захисту низки прав людини – права людини на життя та безпосередньо пов'язаних із ним інших прав, передусім права на повагу до людської гідності, права на охорону здоров'я, права на доступ до інформації, із врахуванням новітніх загроз, які постають у контексті здійснення такої діяльності.

Звичайною вже є практика генетичного скринінгу, що забезпечує встановлення ймовірності розвитку у плода певних відхилень, зумовлених генетичними особливостями. Так само усталеним є відбір людських ембріонів у процесі штучного запліднення на основі результатів передімплантаційної генетичної діагностики – численні медичні установи запевняють у можливості визначити кращі ембріони, для того, щоб дати саме їм можливість розвитку. Критерії для відбору зрозумілі – завдяки зазначеній діагностиці оцінюють наскільки можливо так зване генетичне здоров'я ембріону, насамперед, визначають ймовірність виникнення в подальшому різноманітних аномалій.

Варто зазначити, що деякі вчені наполягають на необхідності введення абсолютної заборони на генетичний скринінг [126, с. 189]. І хоча і така діяльність викликає сумніви щодо етичності та безпечності, однак сучасні біотехнології досягли такого рівня розвитку, що здатні пропонувати нові перспективні методи здійснення радикальних змін, спрямованих на так зване «покращення» людства, які зумовлюють виникнення набагато більш серйозних та складних питань та

проблем. Ідеться про пряме втручання в геном людини, вирізання, заміну чи так зване виключення небажаних генів, що в перспективі може стати основою для оновлення, удосконалення та оздоровлення природи людства. Однак за умови застосування недосконалих технологій на основі неповних знань, яке сьогодні має людство про генетичні основи буття усього живого, така діяльність може призвести до негативних наслідків, з високою ймовірністю трагічних та фатальних. Окрім цього, постає низка питань, зокрема: 1) хто і як буде визначати критерії для таких стандартизацій, покращень, удосконалень; 2) як буде враховуватися бажання самих піддослідних підпасти під таку стандартизацію/покращення та чи достатньо буде лише їх бажання, враховуючи, що потенційні негативні наслідки можуть вийти далеко за межі індивідуального масштабу; 3) як і для кого буде забезпечуватися право на доступ до інформації про внесені до геному конкретних людей зміни, їх потенційні та фактичні наслідки; 4) як буде забезпечуватися відслідковування наслідків внесення змін до геному людини (та наскільки це буде можливо здійснювати) [169, с. 220].

Важливими документами, присвяченими проведенню медичних дослідів на людях, є Нюрнберзький кодекс, ухвалений Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі у 1947 році, та Гельсінська декларація 1964 року із змінами 2013 року, розроблена Всесвітньою медичною асоціацією.

Ключовим елементом обох документів є принцип, який вимагає отримання від людини, над якою буде здійснюватися дослід, добровільної усвідомленої згоди та надання їй вичерпної інформації про суть та можливі наслідки такого дослідження [279],[293].

Конституція України також містить припис аналогічного характеру, відповідно до якого «жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом» (частина друга статті 28) [46].

Водночас зазначені приписи не вирішують питання про допустимість проведення дослідів над ненародженими людськими істотами, які знаходяться на стадії ембріонального розвитку, зокрема втручання у їх геном. У цьому контексті

постає необхідність у забезпеченні захисту життя людини, убезпечення від посягань на її гідність ще до її народження.

Аналізуючи можливі проблеми у сфері генотерапії людини, Г. Б. Романовський слушно вказує, що застосування правил біомедичного експерименту в цьому випадку проблематичне. Учений зауважує, що це зумовлено тим, що практично неможливо говорити про інформовану згоду пацієнта, адже сам лікар, який здійснює маніпуляції, може говорити лише про очікуваний ефект, не спрогнозований до кінця; ще більше вказані правила неможливо застосовувати при генотерапії *in utero* (щодо ненародженої дитини) [126, с. 184], адже згода батьків не означає згоду самої дитини, яка ще не народилася. Учений вказує на можливі негативні наслідки та порушення прав людини, зокрема дискримінацію на основі даних аналізу генетичної інформації (генетичного тестування), наголошує на необхідності ухвалення спеціального законодавства про державне регулювання генно-інженерної діяльності, об'єктом якої є людина, у ході чого, на його думку, необхідно, як мінімум: проголосити загальні принципи поваги до прав людини та заборону на комерційне використання генетичного матеріалу, заборонити примусове генетичне консультування та всезагальний генетичний скринінг, передбачити можливість анонімного тестування та консультування; заборонити дискримінацію в будь-якій формі за ознакою генетичних характеристик; передбачити можливість проведення генотерапії виключно за медичними показаннями [125, с. 32].

Відомий американський учений Ф. Фукуяма, розмірковуючи про небезпеки, пов'язані із застосуванням сучасних біотехнологій, наголошує, що, на відміну від інших наукових досягнень, неможливо провести межу між їх очевидними перевагами і злом, що закрадається [154, с. 19].

Не менш відомий німецький філософ Ю. Габермас зауважив, що прогрес біологічних наук і розвиток біотехнологій не тільки розширює відомі можливості діяти, але й дозволяє здійснювати новий тип втручання в людське життя [156, с. 13]. Учений дійшов висновку, що застосування сучасних біотехнологій з метою втручання в людський геном здатне призвести до

розмивання меж між особами та речами, а людина, яка була генетично сконструйована відповідно до бажань інших людей, може вимагати звіту від творців своїх геномів, поклавши на них усю відповідальність за небажані, на його думку, наслідки початкового стану історії його життя [156, с. 14].

Слід наголосити, що в цій сфері існує висока ймовірність зловживань та вчинення небезпечних протиправних діянь, пов'язаних із численними порушеннями прав людини. Так, внесення змін до геному людини може здійснюватися під виглядом виправлення спадкових дефектів, але насправді мати на меті створення людей на замовлення («дизайнерських дітей», клонів).

Окремі дослідники обґрунтовано наголошують, що неприпустимо посягати на цілісність людської істоти; будь-яка генно-технологічна практика щодо клонування людини повинна бути заборонена; у сфері попередження та лікування спадкових захворювань не можуть здійснюватися трансформації генетичних параметрів з метою докорінної зміни індивідуальних спадкових особливостей людини [2, с. 16].

З огляду на серйозні потенційні ризики та небезпеки, які становить діяльність із втручання у геном людини, що має результатом внесення до нього змін, які можуть успадковуватися, такі дії заборонені в низці країн. Більш детально питання, пов'язані із встановленням такої заборони, а також із іншими обмежувальними заходами щодо здійснення сучасної біотехнологічної діяльності, які упроваджено в зарубіжних країнах, розглянуто в окремому розділі цієї роботи.

У 2015 році британський парламент прийняв історичне рішення, у результаті чого Сполучене Королівство стало першою у світі країною, яка дозволила для запобігання серйозним успадкованим мітохондріальним захворюванням «отримувати» за допомогою екстракорпорального (штучного) запліднення та інших спеціальних технологій дітей від трьох батьків, незважаючи на побоювання, що вони можуть народитися стерильними. Ті парламентарі, які були проти узаконення такої практики, наголошували на передчасності та небезпеках її упровадження, посилялися на брак клінічних

випробувань, також звертали увагу і на проблему «дизайнерських дітей», і на небезпеку практикування евгеніки, та навіть стверджували, що відповідні зміни до Акту про запліднення та ембріологію людини 2008 року (Human Fertilisation and Embryology Act) суперечать людській гідності [247].

У терапевтичних цілях вже було здійснено штучне комбінування спадкового матеріалу від трьох людей для отримання одного ембріона, і перша така дитина народилася 6 квітня 2016 року [294]. У 2017 році така ж дитина народилася в Україні [24], причому в умовах юридичної неврегульованості здійснення маніпуляцій із людським генетичним матеріалом, що підтверджує суттєве відставання вітчизняного законодавства у сфері застосування біотехнологій від реалій життя.

Конструювання людини на генетичному рівні може мати результатом перетворення людини на товар, який будуть замовляти та виготовляти з наперед обумовленими характеристиками. Масштаби та наслідки такої практики складно навіть уявити.

Широку популярність отримали нещодавно розроблені біотехнологічні методи, що базуються на системі CRISPR (CRISPR/Cas) та здатні забезпечити активування й інгібування (пригнічення) генів, а також покликані на генетичному рівні «виправляти» мутації, які призводять до виникнення хвороб [269]. З появою такої технології, між іншим, активізувалися дискусії про етичність практики втручання в геном людини, а також про небезпеки, які становить така діяльність. У статті, опублікованій Європейською організацією молекулярної біології, самі фахівці у відповідній сфері діяльності заявили про численні небезпеки та ризики, які становить використання вищезгаданих методів та наголосили, що CRISPR – потужний, ефективний та надійний інструмент для редагування генів будь-якого організму, а це, окрім дискусії про допустимість редагування людських ембріонів, породжує багато інших етичних проблем, які стосуються не лише людини, але й пов'язані з безпекою інших біологічних видів та довкілля [194, с. 1421]. Як впливає із зазначеної публікації, CRISPR у контексті забезпечення можливості внесення змін до геномів, не є проривною

технологією, але має суттєві переваги порівняно з раніше розробленими аналогічними технологіями (TALENs, ZFNs). Через те, що CRISPR/Cas не потребує особливо складних знань та дорогого обладнання, як стверджують вчені, будь-яка стандартна лабораторія молекулярної біології може зараз займатися редагуванням генів або цілих геномів багатьох організмів [194, с. 1421]. Відносна простота та доступність зазначеної технології означає розширення можливостей редагування геномів, а тому самі фахівці в цій сфері діяльності стверджують, що постала нагальна потреба запровадження ефективних, універсальних правил, які б регламентували порядок здійснення контролю за безпечністю продуктів вказаних технологій, зокрема під час їх вивільнення в довкілля. Вкрай небезпечною є можливість використання CRISPR/Cas з протиправною метою. Ця технологія є доступною для використання у значній кількості наукових лабораторій по всьому світу та може слугувати інструментом створення потужних патогенів, зокрема бактерій та вірусів, із новими якостями, вивільнення яких у довкілля може призвести до трагічних наслідків [194, с. 1425]. Тому важливо, щоб позиціонування вказаної технології як панацеї від низки проблем не приспало пильність світової спільноти.

В умовах неповноти знань людства у сфері генетики стратегічне значення належить адекватній оцінці ризиків, яка може становити сучасна біотехнологічна діяльність. Формування обґрунтованих уявлень про недосконалість як теоретичної, так і емпіричної складової сучасної біотехнологічної діяльності є важливою передумовою не лише для попередження небажаних, негативних наслідків, про які ми писали, але й для стимулювання удосконалення біотехнологій, формування більш відповідального ставлення до них та, як наслідок, убезпечення низки прав людини від суттєвих реальних та потенційних загроз. Тобто пріоритетним напрямом у сфері сучасних біотехнологій сьогодні має бути не поспішливе поширення результатів їх застосування чи їх популяризація, а поглиблення знань, удосконалення технологій та проведення довгострокових випробувань їх безпечності.

Незважаючи на численні застереження та навіть критику біоетиків та самих біотехнологів, у сучасному світі за допомогою технології CRISPR вже активно проводяться дослідження на людях, зокрема з використанням життєздатних (недефектних) людських ембріонів. Показово, що в той час, як у всьому світі навіть самі біотехнологи висловлюють занепокоєння і стурбованість з приводу такої практики, підкреслюють її неприйнятність та передчасність, в окремих країнах такі дослідження проводяться, і до того ж особливо інтенсивно та, ймовірно, не без державної підтримки. Широке дослідження громадської думки у США, Сполученому Королівстві та Федеративній Республіці Німеччина свідчить про суттєву неприйнятність для населення перелічених країн навіть звичайного відбору ембріонів (без втручання в їх геном) на основі таких нетерапевтичних показників, як зовнішні характеристики майбутніх дітей та їх інтелектуальні здібності (інтелект) [263]. За даними соціологічного опитування, проведеного в березні 2016 року незалежним американським «Центром досліджень П'ю» (англ. The Pew Research Center), населення США виразило значно більше занепокоєння, ніж ентузіазму з приводу сучасних перспектив «покращення» людей, зокрема зменшення шляхом застосування сучасних біотехнологій ймовірності виникнення у них певних хвороб [280]. Як зазначила професор Лондонського університету Сент-Джордж, дослідниця у сфері генетики Ш. Ходжсон, таке поспішне втручання в геном людських ембріонів є істотним відхиленням від поточної усталеної практики. Не без достатніх підстав вона підкреслила й високу ймовірність безконтрольного використання вченими, зокрема у супереччя з усталеним на цей момент етичним нормам, життєздатних ембріонів та наголосила, що «будь-яка пропозиція щодо здійснення генетичних маніпуляцій відносно зародкової лінії ембріонів повинна бути дуже ретельно розглянута міжнародними регулюючими органами перед тим, як її можна буде вважати серйозною перспективою для дослідів» [246]. Сьогодні ж виникла ситуація, що міжнародне регулювання зазначених питань є настільки недосконалим та неповним, що неспроможне виступати в ролі інструменту універсалізації правової регламентації, утвердження єдиних підходів, єдиних

принципів та алгоритмів діяльності у сфері сучасних біотехнологій. Тож окремі країни безперешкодно упроваджують свої власні стандарти та норми діяльності в цій царині, нехтуючи думкою світової спільноти, незважаючи на те, що така діяльність стосується не лише їх внутрішньої політики, а представляє собою як стратегічний напрям подальшого потенційного розвитку людства, так і джерело суттєвих загроз для всієї людської цивілізації.

У 2015 році китайські дослідники з Університету Сунь Ятсена в Гуанчжоу зовсім неочікувано для світової спільноти повідомили про проведення дослідів, спрямованих на корекцію геному людей із використанням технології CRISPR/Cas для боротьби з генетично зумовленою хворобою – таласемією. У європейських наукових колах на це повідомлення одразу відреагували гострою критикою та застерегли, що така практика є першим кроком до створення «дизайнерських дітей». До того ж стало відомо, що в результаті проведення таких експериментів виникли численні потенційно небезпечні незаплановані мутації. Така практика не узгоджується з існуючими загальнолюдськими етичними нормами та представляє суттєві ризики для забезпечення низки прав людини. Британський генетик та громадський діяч Д. Кінг наголосив, що «ця новина підтверджує необхідність негайного введення глобальної заборони на створення генетично модифікованих дизайнерських дітей» та звернув увагу на суттєвий факт – для боротьби з таласемією існують і інші більш етичні методи, а це дослідження є прикладом наукового кар'єризму [246]. Хоча самі дослідники і заявляли, що в ході дослідів використовували нежиттєздатні ембріони, однак показово, що авторитетні наукові видання «Nature» та «Science» з етичних міркувань відмовили команді китайських дослідників у публікації результатів проведеного ними дослідження [246].

Варто зазначити, що досліді, спрямовані на генетичну модифікацію людей, здатні зумовити виникнення в найближчому майбутньому відчутних відмінностей у фізичних та інтелектуальних показниках людей, які будуть піддаватися якісному та кількісному аналізу. Такий стан може стати новою підставою для соціальної диференціації людей залежно від того, чи піддавалися

вони такому генетичному покращенню та наскільки вдалим воно було. Відтак, можна з легкістю передбачити високу ймовірність виникнення ще й нових підстав для дискримінації людей, яка може мати місце під час прийому на навчання, прийняття на роботу, надання доступу до медичної допомоги, проходження військової служби тощо.

Постає також небезпека тіньового «виготовлення» генетично змінених людей з метою подальшого використання їх у якості донорів органів, тканин, інших анатомічних матеріалів або для проведення над ними подальших експериментів.

Справедливим є застереження Г. Б. Романовського, що «необхідно захистити людську природу, щоб біотехнології, які проводяться не призвели до розмивання міжвидових відмінностей, не сприяли створенню химер з набором ДНК *Homo sapiens*» [127, с. 269].

Такі діяння не лише зумовлюють загрози життю та здоров'ю людини, загрожують біорізноманіттю, генетичній та екологічній безпеці, але і, передусім, посягають на людську гідність, яка є основою й першопричиною існування і гарантування усіх прав і свобод. Діяльність, спрямована на умисне внесення до геному людини змін, що можуть успадковуватися, та яка за певних умов може призвести до знищення людини як біологічного виду, є прямим посяганням на конституційне право людини на життя та на людську гідність. У цьому контексті вважаємо, що принципово важливо звернути увагу на те, що організм, який було отримано шляхом внесення штучних змін до людського геному, *sensu stricto* не може вважатися людиною. Постає надскладне питання: до якої міри, наскільки (у %, чи залежно від інших показників) можна буде штучно змінювати геном людини, щоб отриманий організм і надалі вважався людиною, або ж він не може вважатися людиною за умови здійснення будь-якого такого втручання та йому, як наслідок, не будуть належати права людини, зокрема право на життя. Аналогічне питання постає і у зв'язку із «збагаченням» людськими генами інших живих організмів, насамперед тварин [169, с. 221]. Так, Г. Б. Романовський задається питанням: «з урахуванням можливості (поки потенційної) появи на

світ як людини з генами тварини, так і тварини з генами людини мимоволі постає питання: чи буде химера вважатися людиною в конституційно-правовому сенсі?» [127, с. 262]. У сучасному світі вже здійснюється така діяльність, однак, якщо допущення розвитку людських модифікованих ембріонів до стадії самостійних істот наразі вважається фактично злочинним та аморальним у всьому світі (попри значні прогалини в юридичній регламентації), то ситуація із «збагаченням» людськими генами тварин є іншою. Як відомо, така «модифікація» тварин має на меті, зокрема, їх перетворення на організми, де можна вирощувати людські органи та інші анатомічні матеріали, а також на яких можна буде проводити клінічні випробування лікарських засобів, призначених для людей. Так, наприклад, інтенсивно проводяться дослідження, спрямовані на пошук способів внесення таких змін до геномів свиней [242]. Тобто постає ще й проблема «гуманізації» тварин, адже цілком зрозуміло, що така генетична модифікація тварин шляхом внесення до їх геномів генів людей, може спричинити набуття цими істотами людських якостей, наприклад у сфері психічних явищ та в інтелекті [169, с. 222].

Радикальну оцінку втручанню в геном людини, що призводить до успадковування внесених змін, а також клонуванню людини дають вчені – Дж. Аннас, Л. Ендрюс та Р. Ісасі, які у своїй статті наголошують, що такі дії, по суті, можуть розглядатися як особливий вид злочинів проти людства. Вони підкреслюють, що такі дії спроможні змінити саму суть людства та загрожують змінити основу прав людини [190, с. 153].

Безумовно стратегічно важливим і необхідним сьогодні є введення універсальної міжнародно-правової заборони на проведення дослідів на людині, суть яких полягає у внесенні змін до її геному, що можуть передаватися її нащадкам, як мінімум допоки не буде вирішено низку важливих питань, зокрема правового та етичного характеру, а щодо відповідних методів не встановлено факт їх однозначної технологічної безпечності та практичної виправданості застосування [169, с. 223]. Самі ж сучасні біотехнології необхідно й надалі розвивати та удосконалювати, адже вони мають значний потенціал для

вирішення багатьох проблем сучасності, зокрема для подолання спадкових та інших поки що невиліковних чи важко виліковних захворювань. Водночас практичному застосуванню відповідних методів на людях має передувати широкий міжнародний діалог, покликаний забезпечити повноцінне врахування думки громадськості, науковців та усіх інших зацікавлених осіб при подальшій регламентації такої діяльності за допомогою міжнародно-правових норм. Важливо організувати такий діалог та врахування його результатів у розумні, максимально короткі строки.

Наразі одним з основних аргументів проти застосування методів CRISPR для впливу на людський організм, принаймні до їх удосконалення, є настання в результаті їх застосування частих неочікуваних, нецільових мутацій. У травні 2017 року в зарубіжному науковому журналі *Nature Methods* було опубліковано цілісне дослідження, присвячене аналізу неочікуваних мутацій, зумовлених редагуванням геному за допомогою CRISPR/Cas [267]. У ході дослідження наслідків усунення шкідливої мутації в геномах мишей за допомогою застосування CRISPR/Cas було встановлено, що такі маніпуляції побічно призвели до більше ніж півтори тисячі мутацій у геномах, пов'язаних із змінами одного нуклеотиду, і більше ста мутацій, пов'язаних із вставками і видаленням більш крупних фрагментів ДНК. Зазначене викликає занепокоєння та однозначно є доказом передчасності застосування цієї технології для впливу на людський організм, оскільки воно становить реальну загрозу для життя та здоров'я людини. Згодом, у липні 2017 року в науковому журналі «*Nature Medicine*» була опублікована ще одна стаття, у якій Д. Скотт і Ф. Чжан з Інституту Броуда, що знаходиться в Кембриджі, дійшли висновку, що технологія CRISPR поки що мало підходить для роботи з людськими генами, тому що людські гени виявилися занадто різноманітними [269].

Останнім часом почали з'являтися повідомлення про успішне чи хоча б частково успішне (принаймні так вважається зараз) застосування зазначеного методу в терапевтичних цілях на людських ембріонах, що здійснюється за умови їх подальшого знищення. Відомо про застосування CRISPR для внесення

запланованої мутації до людського геному, яке мало забезпечити стійкість до ВІЛ, однак результат експерименту виявився лише частково успішним: зміни внести вдалося, але через недоліки технології бажаних результатів не було досягнуто [138]. У серпні 2017 року в англійському авторитетному науковому виданні «Nature» було опубліковано результати вже повністю успішного застосування у США зазначеної технології для редагування геному людських ембріонів для виправлення мутації, яка призводила до вроджених аномалій серця [252]. Проте, як застерігають дослідники, незважаючи на істотний успіх у вирішенні поставлених задач, технологія CRISPR залишається недосконалою і до того ж невідомо, яким чином у подальшому могли б розвиватися генетично відредаговані ембріони та змінювався б організм людини, яка зазнала таких втручань у свій генотип [268].

На офіційному веб-сайті Управління продовольства і медикаментів США (англ. Food and Drug Administration) 30 серпня 2017 року було опубліковано прес-реліз про те, що вказана агенція уперше дозволила здійснювати генну терапію (генотерапію) людини [235]. Так, у США, як повідомлялося на відповідному сайті, вже може проводитися лікування за допомогою зазначеної технології людей певного віку (першочергово дітей), хворих на гостру лімфобластну лейкемію. Однак таке лікування фінансово є недоступним для широкого загалу. Представник Управління продовольства і медикаментів США С. Готтліб із цього приводу зазначив: «Ми вступаємо в нову еру медичних інновацій, які дають можливість перепрограмувати власну клітину пацієнта, щоб атакувати смертельний рак» [235]. Він також наголосив, що їх агенція прагне допомогти прискорити розробку та огляд новаторських методів лікування, які можуть гарантувати збереження життя. Генна терапія передбачає внесення до ДНК соматичних клітин живого організму з певною метою змін, які не передаються спадково. У цьому аспекті генотерапія людини може бути більш безпечною ніж, наприклад, корекція зародкової лінії людини (втручання в геном людських ембріонів). Саму ж цю подію можна розглядати як приклад позитивного результату розвитку сучасних біотехнологій та їх застосування, водночас не

варто недооцінювати і в цьому випадку можливі негативні наслідки, зокрема такі, які можуть проявитися з часом. Імовірно, така практика буде найближчим часом легалізована і в інших країнах.

Розвиток науки та техніки призводить не лише до зростання можливостей та свободи діяльності людини, але й до необхідності усвідомлення кожною людиною більшої відповідальності за свою діяльність.

Відомий філософ Х. Ортега-і-Гассет писав: «ідея прогресу приспала у європейців і американців те радикальне почуття небезпеки, яке і є субстанцією людини. Бо якщо людство прогресує з неминучістю, з цього начебто випливає, що ми можемо перестати бути насторожі, відкинути усі турботи, звільнити себе від усякої відповідальності та надати можливість людству невідворотно вести нас до вдосконалення і до насолоди» [72, с. 8].

Уваги заслуговують висновки І. М. Фейгенберга про сучасну людину – «Людину Добудовану», яка збільшила свої можливості завдяки цивілізаційному розвитку, добудувала себе та без цих добудов більше не може існувати. Він пише, що до недавнього часу людина ставила собі питання: «Що я можу зробити?» і робила те, що могла, а потім дивилася до яких результатів це призвело і вирішувала чи треба продовжувати робити це, але зараз ситуація змінилась, «міць Людини Добудованої стала такою, що наслідки її дій можуть бути незворотними – і після «проби» пізно буде (а, можливо, і не буде кому) вирішувати, як чинити далі». Слушним є висновок вченого, що перед «Людиною Добудованою» замість питання «що я можу зробити?» постає питання «що я смію робити?» [152, с. 159]. Дослідник окремо наголошує, що людина не повинна, поставивши себе вище за природу, намагатися максимально експлуатувати і підкорити її, оскільки вона сама є її частиною, а «турбота про природу, про біосферу – це і є турбота про людство» [152, с. 160].

Сьогодні надзвичайно важливо усвідомлювати, що науково-технічний прогрес не лише відкриває широкі перспективи прояву свободи людської творчості у сфері так званої модифікації геному організмів, зокрема людей, але й зумовлює вкрай небезпечні перспективи досягнення фатальних наслідків

застосування результатів реалізації такої свободи, зумовлює виникнення нових перешкод для захисту права людини на життя. На наше глибоке переконання, суттєве зростання рівня людської свободи у зв'язку з розвитком сучасних технологій, зокрема біотехнологій, повинно мати наслідком не менш суттєве зростання і відповідальності людини за свої діяння в цій царині. Отже, зараз вкрай необхідною є ретельна та належна юридична регламентація суспільних відносин у зазначеній сфері, покликана повноцінно захищати життя та гідність людини, її права та свободи від новітніх загроз та перешкод для їх реалізації. В основі захисту права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій має бути покладено принцип пріоритетності життя та гідності людини над інтересами науки та суспільства. Водночас цілком логічно, що можна буде встановити спеціальні тести допустимості відходу від цього принципу в певних виняткових випадках, задля досягнення особливо значущої для всього суспільства легітимної мети, яку не можливо досягти в інший спосіб. При цьому такий відхід від загального принципу не може бути свавільним та несправедливим, а можливі при цьому обмеження прав та свобод особи повинні бути пропорційними та обґрунтованими. У сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності у контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна заборона генетичної модифікації людини, а також юридична регламентація меж та порядку застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм.

Висновки до розділу 2

1. Розвиток сучасних біотехнологій має наслідком не лише нові можливості для вирішення проблем людства, але й зумовив зростання можливостей та засобів біотероризму, відкрив можливості для створення «дизайнерських дітей», клонів людей, живих організмів, отриманих у результаті комбінування генетичного матеріалу людини та тварин тощо. Сучасній біотехнологічній діяльності властива значна недосконалість як теоретичної, так і

емпіричної складової, що зумовлює суттєві ризики для життя та здоров'я людей та для довкілля. У контексті застосування сучасних біотехнологій постають загрози для забезпечення цілої низки прав людини та очевидним стає те, що ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами людини, а також вузький підхід до розуміння зазначеного права перешкоджають його повноцінному забезпеченню.

На сьогодні у всьому світі необхідною є якісна, узгоджена й адекватна юридична регламентація суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій відповідно до принципу перестороги та на основі визнання цінності людини, її життя та поваги до її гідності.

2. В умовах стрімкого розвитку біотехнологій можна говорити про трансформацію змісту права людини на життя, яка відбувається завдяки двом рушійним силам: перша така сила – це об'єктивні реалії, розвиток і ускладнення суспільних відносин, які зумовили виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення; друга – суб'єктивне сприйняття людиною цих нових реалій та їх врахування у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини.

Трансформація змісту права людини на життя зумовлена, насамперед, виникненням загроз для генетичної безпеки та недоторканності людини, забезпечення яких у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій стало невід'ємною складовою забезпечення права на життя.

Важливою гарантією права людини на життя є забезпечення екологічної безпеки, для якої у контексті розвитку біотехнологій також постали суттєві загрози.

3. Діяльність, спрямована на умисне внесення до геному людини змін, що можуть успадковуватися, та яка за певних умов може призвести до знищення людини як біологічного виду, є прямим посяганням на конституційне право

людини на життя та на людську гідність – основу і першопричину існування і гарантування усіх прав і свобод.

4. У сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності в контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна заборона генетичної модифікації людини, а також юридична регламентація меж та порядку застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм.

РОЗДІЛ 3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ БІОТЕХНОЛОГІЙ

3.1. Міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій

Одним із основних проявів сучасних глобалізаційних процесів є зростання темпів якісного перетворення багатьох сфер суспільного життя на основі тісного міжнаціонального спілкування та взаємопроникнення різних культур. За таких умов динаміка та характер розвитку правових систем окремих держав значною мірою зумовлюються загальними тенденціями, які склались у світі. Саме через це усе більш актуальним та необхідним стає аналіз внутрішнього законодавства окремих держав у системному взаємозв'язку з міжнародно-правовими принципами та нормами, основою яких є узагальнення розвитку правової думки у всьому світі. На міжнародно-правовому рівні шляхом формалізації усталених та універсальних підходів та правил, які регламентують найважливіші питання організації життя людини в сучасному світі, найбільш концентровано відображаються результати духовного та інтелектуального розвитку людської цивілізації, насамперед поглядів та цінностей, а також матеріальних перетворень та науково-технічного прогресу.

Аксіоматичною є теза, що проголошення будь-яких прав, їх фіксація в нормативно-правових актах, зокрема конституціях, ще не є гарантією їх забезпечення. Необхідним є існування надійної системи забезпечення захисту та гарантування цих прав – складної конструкції, побудова та повноцінне функціонування якої вимагає постійної роботи над її удосконаленням та підтриманням в актуальному стані. Таким системам окремо взятих держав властива дуалістичність: з одного боку, їх первинний рівень є суто національним, зумовленим, насамперед, особливостями національної правової системи, зокрема національного правового регулювання (законодавства), правової культури, правової свідомості тощо, а з іншого – характерним для них є

поступове врахування універсальних тенденцій у сфері розвитку права, адже шляхом імплементації міжнародно-правових норм вони отримують імпульси для подальшого розвитку.

Сьогодні міжнародно-правовий рівень забезпечення прав та свобод людини набуває усе більшого значення, а політика міжнародних організацій та їх інституцій спричиняє значний вплив на формування внутрішньої політики багатьох сучасних держав [159, с. 41].

Науково-технічний прогрес зумовив необхідність обрання світовою спільнотою шляху співпраці, координації та компромісів. Інші сценарії міждержавної взаємодії у сучасних умовах можуть призвести до трагічних наслідків. Як справедливо зазначає з цього приводу М. І. Абдулаєв, «жодна країна практично не має іншого вибору, альтернативи, крім участі у збереженні людства та вирішенні глобальних проблем» [1, с. 160]. Варто зазначити, що основою для такої співпраці держав виступають міжнародні правові принципи та норми, основою яких є наднаціональне визнання цінності людини і її гідності.

Право людини на життя, як ми вже зазначали, закріплено в низці міжнародних правових актів, насамперед Загальній декларації прав людини 1948 року (стаття 3), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 2), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (стаття 6), Американській конвенції з прав людини 1969 року (стаття 4).

Доцільним є аналіз міжнародно-правових актів з метою виокремлення основних міжнародно-правових засобів забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій. Ідеться про такі приписи міжнародних актів, які: 1) покликані сприяти забезпеченню екологічної і генетичної безпеки, для яких сучасна біотехнологічна діяльність зумовлює суттєві ризики; 2) мають на меті захист людської гідності та низки основоположних прав людини, без яких не є можливим повноцінне забезпечення права людини на життя.

Застереження та попередження щодо небезпек для довкілля та людей, для реалізації та дотримання прав і свобод людини, зумовлених розвитком сучасних

технологій, зокрема біотехнологій, а також заклики щодо необхідності запобігання заподіяння шкоди від їх застосування містяться в таких міжнародних правових актах: Всесвітній Хартії природи від 1 січня 1982 року, Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14 червня 1992 року, Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 року (Орхуська конвенція), Картахенському протоколі про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 29 січня 2000 року, Міжнародній декларації про генетичні дані людини від 16 жовтня 2003 року, Загальній декларації про біоетику та права людини від 19 жовтня 2005 року тощо [159, с. 42].

У Всесвітній Хартії природи від 1 січня 1982 року, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН, стверджується, що людство є частиною природи і життя залежить від безперервного функціонування природних систем, які є джерелом енергії і поживних речовин. Відповідно до зазначеного документу одним із базових принципів збереження природи є заборона піддавати небезпеці генетичну основу життя на нашій планеті (пункт 2 розділу I «Загальні принципи») [10].

Відповідно до першого принципу Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14 червня 1992 року турбота про людей займає центральне місце в забезпеченні сталого розвитку; вони мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою [19]. У цьому ж документі наголошується, що з метою захисту навколишнього середовища держави відповідно до своїх можливостей широко застосовують принцип вжиття запобіжних заходів (принцип перестороги); у випадках існування загрози настання серйозних або незворотних втрат відсутність повної наукової упевненості не допускається використовувати у якості причини відстрочення вжиття економічно ефективних заходів для попередження погіршення стану навколишнього середовища (принцип 15). Зазначений принцип очевидно порушується, зокрема в контексті практично неконтрольованого поширення у

світі генетично модифікованих організмів без упевненості в їх безпечності для життя та здоров'я людини, інших живих істот та довкілля.

У преамбулі Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25 червня 1998 року (Орхуська конвенція), ратифікованій Законом України від 6 липня 1999 року, зазначається, що адекватна охорона навколишнього середовища важлива для добробуту людини, дотримання основних прав людини, включаючи саме право на життя, а також, що кожна людина має право жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, а також зобов'язана як індивідуально, так і спільно з іншими людьми захищати і покращувати навколишнє середовище на благо нинішнього та майбутніх поколінь. Там же закріплено і положення, відповідно до якого для забезпечення можливості відстоювати це право та виконувати цей обов'язок люди повинні мати доступ до інформації, право брати участь у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища [42].

До завдань, які стоять перед людством, згідно з Декларацією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) про відповідальність нинішніх поколінь перед майбутніми поколіннями від 12 листопада 1997 року належать, зокрема: збереження людського роду так, щоб природа та форма життя людини у жодний спосіб не підривалися (стаття 3), збереження життя на Землі, розумне використання природних ресурсів і гарантування, щоб внаслідок руйнівних модифікацій екосистем та науково-технічного прогресу життю на планеті не заподіювалася шкода (стаття 4), забезпечення захисту людського геному з повагою до гідності та прав людини; збереження біорізноманіття (стаття 6) [288].

Важливе значення для захисту права людини на життя та безпосередньо пов'язаних із ним прав від загроз, зумовлених сучасною біотехнологічною діяльністю належить Картахенському протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 29 січня 2000 року. Відповідно до статті 1 цього

документа його мета полягає у сприянні забезпеченню належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів, отриманих в результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню [36]. Критики заслуговує надмірно поступливий характер багатьох положень відповідної угоди, наприклад, формулювання частини другої статті 2 цього документа: «сторони забезпечують, щоб одержання будь-яких живих змінених організмів, їхня обробка, транспортування, використання, передача і вивільнення здійснювалися таким чином, щоб не допустити або зменшити ризики для біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини» [36]. Отже, при обранні та вжитті заходів із запобігання таким ризикам сторони угоди на власний розсуд визначають рівень допустимих ризиків та необхідний обсяг заходів, направлених на їх зменшення. У преамбулі Картахенського протоколу про біобезпеку зазначено, що сторони цієї угоди взяли до уваги «обмежені можливості багатьох країн, зокрема країн, що розвиваються, у реагуванні на характер і масштаб відомих і потенційних ризиків, пов'язаних із живими зміненими організмами» [36]. Однак незрозуміло, як саме проявляється ця увага, які конкретні заходи потрібно вживати решті країн для мінімізації зазначених ризиків [159, с. 42].

Наразі сторонами аналізованої угоди, які підписали та ратифікували її є 170 держав, у тому числі Україна (приєдналася відповідно до Закону України від 12 вересня 2002 року) та ЄС [224]. Саме для них дотримання її положень є обов'язковим.

Позитивною подією в контексті забезпечення реалізації положень Картахенського протоколу про біобезпеку є набрання чинності 5 березня 2018 року Нагойсько-Куала-Лумпурським додатковим протоколом про відповідальність та відшкодування до нього від 15 жовтня 2010 року. Цей

протокол є обов'язковим для держав, які його ратифікували (Україна до їх числа не належить, а от ЄС ратифікував його в 2013 році) [258].

З огляду на важливе значення принципів і норм, закріплених у Картахенському протоколі про біобезпеку, логічно передбачити можливість притягнення до відповідальності за порушення його вимог також країн, які не ратифікували його [159, с. 43]. У контексті зазначеної проблеми необхідно говорити про потребу запровадження імперативних міжнародних норм у сфері використання сучасних біотехнологій, що більш детально розглянуто далі.

У преамбулі Міжнародної декларації про генетичні дані людини, ухваленої Генеральною конференцією Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 16 жовтня 2003 року, наголошено на ризиках для реалізації та дотримання прав людини і основоположних свобод та забезпечення поваги до людської гідності, пов'язаних із збором, обробкою, використанням і зберіганням генетичних даних людини. Там само зазначено, що «інтереси та добробут окремої людини превалюють над правами та інтересами суспільства та науковими дослідженнями» [66]. Зазначений документ також закріплює принципи рекомендаційного характеру для врахування державами у політиці та законотворчому процесі, зокрема: недопущення використання генетичних і протеомічних даних людини в цілях, які мають дискримінаційний характер або призводять до стигматизації окремих осіб чи груп людей (стаття 7), необхідності отримання попередньої, вільної, усвідомленої та однозначно вираженої згоди від особи на збір її генетичних і протеомічних даних або біологічних зразків з метою їх наступної обробки, використання і зберігання як державними установами, так і приватними структурами (стаття 8); забезпечення можливості для кожного мати доступ до власних генетичних і протеомічних даних (стаття 13) [66].

У преамбулі Загальної декларації про біоетику та права людини, ухваленої Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 19 жовтня 2005 року, наголошено, що стрімкий науково-технічний прогрес спричиняє все більший вплив на наше розуміння життя і саме життя, а також підкреслюється важливе значення проголошення міжнародною

спільнотою універсальних принципів, покликаних утворити основу для вжиття людством заходів у зв'язку із збільшенням проблем та протиріч у результаті такого прогресу [9]. Цей документ містить принципи-рекомендації для врахування державами в політиці та законотворчому процесі. Зокрема, це принципи: повної поваги до людської гідності, прав людини та основоположних свобод, пріоритету інтересів та добробуту окремої людини над інтересами науки або суспільства (стаття 3); обов'язковості отримання попередньої добровільної усвідомленої згоди від особи на здійснення будь-якого медичного втручання щодо неї у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях (стаття 6); захисту майбутніх поколінь та їх генетичних характеристик (стаття 16); оцінки та регулювання ризиків, які стосуються медицини, наук про життя та пов'язаних із ними технологій (стаття 20) [9].

Важливим спеціальним актом міжнародно-правового рівня у сфері захисту прав людини в контексті розвитку сучасних біотехнологій є Загальна декларація про геном людини та права людини, прийнята на 29-й сесії Генеральної конференції Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 11 листопада 1997 року. Вона містить важливі приписи щодо застосування сучасних біотехнологічних досягнень для дослідження людського геному та використання отриманих результатів.

Відповідно до преамбули зазначеного документу він ґрунтується, зокрема, на визнанні того, що «наукові дослідження з геному людини і практичне застосування їх результатів відкривають безмежні перспективи для поліпшення здоров'я окремих людей і всього людства», а також того, що «такі дослідження повинні ґрунтуватися на всебічній повазі до гідності, свобод і прав людини, а також на забороні будь-якої форми дискримінації за ознакою генетичних характеристик» [29]. У преамбулі також міститься важливе нагадування, що низка Резолюцій ООН (22 С/13.1, 23 С/13.1, 24 С/13.1, 25 С/5.2 та 7.3, 27 С/5.15 та 28 С/О.12, 2.1 та 2.2) покладають на ЮНЕСКО обов'язок заохочувати і розвивати аналіз етичних проблем і вживати відповідних заходів у зв'язку з наслідками науково-технічного прогресу у сферах біології і генетики в рамках

дотримання прав людини і основоположних свобод [29]. В основі Загальної декларації про геном людини та права людини лежить ідея всебічної поваги до гідності людини, а також принцип недопущення порушення її прав та свобод у результаті сучасної біотехнологічної діяльності. Так, зазначене підтверджують такі положення цього документа: геном людини лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду, а також визнання їх невід'ємної гідності і різноманітності; геном людини є надбанням людства (стаття 1); кожна людина має право на повагу до своєї гідності та прав незалежно від своїх генетичних характеристик (стаття 2); геном людини в його природному стані не повинен слугувати джерелом отримання доходів (стаття 4); ніякі дослідження, що стосуються геному людини, так само як і ніякі прикладні дослідження в цій царині, особливо у сферах біології, генетики та медицини, не повинні превалювати над повагою прав людини, основоположних свобод і людської гідності окремих людей або, у певних випадках, груп людей (стаття 10) [29].

У аналізованому міжнародному акті суттєва увага приділяється встановленню базових правил проведення дослідів над людиною та її геномом, що, безумовно, пов'язане із забезпеченням низки фундаментальних прав людини, насамперед права на життя та інших прав, безпосередньо пов'язаних із ним. Так, закріплено такі правила: дослідження, лікування або діагностика, пов'язані з геномом будь-якої людини, можуть проводитися лише після ретельної попередньої оцінки пов'язаних з ними потенційних небезпек і переваг та з урахуванням всіх інших приписів, встановлених національним законодавством (пункт «а» статті 5); у всіх випадках необхідним є попереднє отримання від зацікавленої особи її вільно і ясно вираженої згоди на проведення таких досліджень, лікування або діагностики, якщо ж вона не в змозі її висловити, то така згода або дозвіл повинні бути отримані відповідно до закону, виходячи з пріоритетних інтересів цієї особи (пункт «b» статті 5); якщо особа не може висловити відповідно до закону своєї згоди, дослідження, що стосуються його геному, можуть бути проведені лише за умови, що вони безпосередньо позначаться на поліпшенні його здоров'я і що будуть отримані дозволи та

дотримані заходи захисту, передбачені законом; дослідження, що не дозволяють очікувати будь-якого безпосереднього поліпшення здоров'я, можуть проводитися лише як виняток, з максимальною обережністю, таким чином, щоб зацікавлена особа піддавалася лише мінімальному ризику і зазнавала мінімального навантаження, за умови, що ці дослідження проводяться в інтересах здоров'я інших осіб, що належать до тієї ж вікової групи або мають такі ж генетичні ознаки, з дотриманням вимог, передбачених законом, а також із забезпеченням сумісності цих досліджень із захистом прав цієї особи (пункт «е» статті 5) [29].

Відповідно до Загальної декларації про геном людини та права людини конфіденційність генетичних даних, які стосуються людини, особистість якої може бути встановлена, і які зберігаються або піддаються обробці в наукових або будь-яких інших цілях, повинна охоронятися відповідно до закону (стаття 7). У цьому ж документі вказується на можливість запровадження обмежень із загальних принципів щодо обов'язковості отримання попередньої згоди від заінтересованої особи на проведення таких досліджень, пов'язаних із її геномом, та конфіденційності отриманої в результаті такої діяльності інформації. Водночас наголошується, що такі обмеження можуть вводитися лише згідно із законом через вкрай серйозні причини та з дотриманням міжнародного публічного права і міжнародного права в галузі прав людини (стаття 9) [29].

Застосування сучасних біотехнологічних методів, таких як CRISPR, для внесення змін до людського геному, на нашу думку, зумовлює необхідність покладення на тих, хто здійснює таку діяльність, нормативно закріпленого обов'язку щодо ведення інформаційних баз, які б містили інформацію про клієнтів (об'єктів експериментів), застосовані методи, отримані результати тощо. Варто наголосити, що наразі проведення таких дослідів у багатьох країнах або заборонено, або взагалі не врегульоване юридичними інструментами, що детальніше розглянуто в наступному підрозділі цього розділу роботи. З огляду на ризики, пов'язані із внесенням змін до людського геному, така діяльність, порядок зайняття нею та надання доступу до відповідних інформаційних баз має

бути законодавчо врегульований. Актуальним є питання щодо доцільності запровадження особливого режиму доступу до інформації про втручання в геном людини, що може бути пов'язане з обмеженнями прав окремої людини для забезпечення прав інших людей.

Згідно з чинним законодавством України зазначену вище інформацію можна відносити до інформації про фізичну особу (персональних даних) – відомостей чи сукупності відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (частина перша статті 11 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року) [104]. Відповідно до зазначеного Закону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу не допускаються без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини (перше речення частини другої статті 11) [104]. Згідно з пунктом 2 статті 29 Загальної декларації прав людини 1948 року при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [28]. Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 [120]).

У контексті аналізованих проблем важливими є положення Регламенту Європейського Парламенту і Ради «Про лікувальні препарати прогресивної терапії, що вносить зміни до Директиви 2001/83/ЄС і до Регламенту № 726/2004» від 13 листопада 2007 року № 1394/2007, у тексті якого першою причиною його

ухвалення вказується науковий прогрес в галузі клітинної і молекулярної технології, що призвів до розвитку прогресивних напрямів терапії, таких як генна терапія, терапія соматичними клітинами і тканинна інженерія (пункт 1 преамбули). І показово, що до причин ухвалення зазначеного документа також віднесено те, що подальше дослідження ефективності і побічних реакцій є значним аспектом контролю лікувальних препаратів прогресивної терапії (пункт 20 преамбули), а також те, що система, яка дозволяє повне відстеження пацієнта і препарату, а також вихідних матеріалів, є важливою для моніторингу безпеки лікувальних препаратів прогресивної терапії; система відстеження повинна також відповідати положенням, встановленим Директивою 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 24 жовтня 1995 року про захист осіб щодо обробки персональних даних і вільного руху таких даних (пункт 22 преамбули) [105]. Згідно зі статтею 15 вказаного Регламенту власник дозволу на реалізацію лікувального препарату прогресивної терапії створює і підтримує роботу системи, що забезпечує можливість відстеження кожного окремого препарату, його вихідних і сировинних матеріалів, включаючи речовини, що контактують з клітинами або тканинами, які вони можуть містити на етапах постачання, виробництва, упакування, зберігання, транспортування і доставки в лікарню, організацію або приватну клініку, де препарат буде використано (частина перша); лікарня, організація або приватна клініка, де використовується препарат, створює і підтримує роботу системи для відстеження стану пацієнта і препарату; ця система містить достатньо даних для встановлення зв'язку між кожним медикаментом і пацієнтом, що його приймав і навпаки (частина друга) [105].

Наразі складно дати відповідь на таке принципово важливе питання: чи можливо з мінімальними негативними наслідками для людей, які зазнали втручання за допомогою сучасних біотехнологічних методів у свій геном, уможливити вільний доступ для певних національних, а також наднаціональних наглядових та контролюючих органів та їх представників до інформації про внесені до геномів цих людей зміни, про ймовірність успадкування внесених

змін їх нащадками, про можливі негативні наслідки тощо. Не позбавлена раціональності й ідея забезпечення доступу до такої інформації для всіх заінтересованих осіб. Як ми вже зазначали, відповідні внесені до геному певної людини зміни можуть успадковуватися його нащадками, а отже, ризики для життя та здоров'я, зумовлені недосконалістю відповідних технологій, неповнотою знань, зокрема в царині генетики, є реальними не лише для цієї людини, але й для її нащадків. Отже, можна говорити про існування підстав для встановлення винятку з відповідного загального правила про конфіденційність інформації про особу, коли йдеться про такі специфічні відомості, оскільки доступ до такої інформації може бути пов'язаний із забезпеченням низки прав людини, зокрема права на життя. Доцільним та необхідним за певних умов може бути запровадження єдиного міжнародного спеціалізованого органу, який буде займатись акумуляцією відомостей з усього світу про дослідження, спрямовані на внесення змін до геному людини та отримані результати, а також їх подальшою обробкою та зберіганням. Порядок утворення, організації діяльності цієї спеціальної установи, а також збору нею зазначеної інформації є питаннями, які повинні бути врегульовані передусім на рівні міжнародних угод.

Важливе значення для забезпечення основоположних прав і свобод людини в контексті застосування сучасних біотехнологій, має Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року. Однак вказана Конвенція не є такою, що набрала чинності для України, оскільки її не ратифіковано [137].

Як підкреслюється на офіційному веб-сайті Ради Європи, Конвенція про права людини та біомедицину є першим міжнародно-правовим актом, спрямованим на захист людської гідності, прав та свобод через закріплення низки принципів та встановлення заборон щодо зловживання досягненнями біології та медицини, причому основою цього документа, як зазначається, є необхідність визнання пріоритетності інтересів людини над інтересами суспільства та науки [223]. Безпосереднє втілення цієї ідеї бачимо в її статті 2 з

назвою «Пріоритет людини», у якій проголошено, що інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки [43]. Аналогічне, але більш спеціальне положення закріплено в статті 3 Додаткового протоколу до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень від 25 січня 2005 року, відповідно до якої інтереси та благополуччя людини, що бере участь в дослідженнях, превалюють над інтересами суспільства або науки [26]. Вказаний Додатковий протокол за інформацією, розміщеною на офіційному веб-сайті Ради Європи, Україна підписала, але як і саму Конвенцію, не ратифікувала [211].

Принцип «пріоритету людини», який розглядався вище, на наше переконання, має знайти своє найповніше втілення і у вітчизняному законодавстві.

Важливим є закріплення у Конвенції про права людини та біомедицину положень щодо: обов'язковості проведення прогностичного генетичного тестування особи виключно в інтересах здоров'я або для наукових досліджень, пов'язаних із інтересами здоров'я (стаття 12); можливості здійснення втручання з метою видозміни геному людини лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків (стаття 13); заборони вирощування ембріонів людини для дослідних цілей та можливості передбачення у законодавстві дозволу проводити дослідження на ембріонах *in vitro* (поза живим організмом) за умови забезпечення належного захисту ембріонів (стаття 18) [43]. Як можна побачити, вказані положення недостатньо конкретизовані, але очевидно, що вони планувалися при розробці як такі, що мають отримати розвиток у внутрішніх законодавствах країн, які приєдналися до цієї Конвенції. Однак занепокоєння викликає те, що за статтею 13 Конвенції може здійснюватися втручання з метою видозміни геному людини у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, яке хоча й не мало на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків, але спричинило такі наслідки. І зрозуміло, що будь-які втручання у геном людини можна позиціонувати, як такі, що не мають на меті настання наслідків у

вигляді внесення видозмін у геном нащадків людини (тобто подальше успадкування внесених змін), але при цьому такі дії можуть здійснюватися, між іншим, і з такою метою. Тобто чинна редакція статті 13 Конвенції потребує удосконалення з метою недопущення зловживань, зокрема доречним було б її доповнення після слів: «...і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків» словами: «та не може призвести до такого наслідку» [159, с. 44]. Враховуючи практичну ускладненість внесення змін до аналізованого міжнародного акта, зазначене нами доцільно врахувати при запровадженні відповідної заборони у національні законодавства.

Конвенція про права людини та біомедицину містить також положення щодо захисту людей, на яких проводяться наукові дослідження. Так, у ній закріплено, що відповідні дослідження можуть проводитися тільки за умови виконання низки вимог, насамперед щодо відсутності альтернативи, ефективність якої була б аналогічною ефективності досліджень на людях, а також сумірності ризиків, на які може наражатися особа, потенційній користі від дослідження (стаття 16) [43]. Аналізований міжнародно-правовий акт закріплює, що до її статей 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20 і 21 не можуть застосовуватися жодні обмеження, навіть такі, які встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, з метою запобігання злочинам, для захисту здоров'я населення чи з метою захисту прав і свобод інших людей (стаття 26) [43].

У нинішніх реаліях гострим є питання про необхідність коригування міжнародної політики щодо контролю за вивільненням у навколишнє середовище організмів, отриманих за допомогою сучасних біотехнологій та, як наслідок, удосконалення міжнародно-правових актів з відповідних питань. Вказані питання пов'язані з охороною довкілля та створенням безпечних умов життя людини, що прямо пов'язане із забезпеченням права людини на життя, а також інших прав, від забезпечення яких залежить і непорушність самого права людини на життя. Наразі існує потреба регламентації таких дій на міжнародно-правовому рівні, бажано за допомогою універсальних міжнародних актів.

Всесвітня організація охорони здоров'я у Керівних принципах тестування генетично модифікованих комарів, наголошує, що поки адекватне універсальне законодавство з питань регламентації дослідницької діяльності у сфері застосування сучасних біотехнологій у світі не упроваджено та не діє, особливо важливо, щоб чіткі правила, які б регулювали відповідну діяльність діяли на рівні окремих держав [277]. Однак зрозуміло, що такі правила, запроваджені на рівні окремих країн, можуть суттєво відрізнятись та не узгоджуватися між собою, що може негативно позначатися на їх ефективності.

Слід наголосити, що з аналізу Директиви Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21 квітня 2004 року № 2004/35/ЄС (стаття 18) [99] також вбачається, що генетично модифіковані організми можуть заподіювати шкоду довкіллю.

На особливу увагу заслуговує проблемне питання, пов'язане із застосуванням таких генно-інженерних технологій, як CRISPR, завдяки яким редагувати геноми одних організмів можливо без здійснення вставок фрагментів ДНК інших організмів, що в альтернативних технологіях забезпечується використанням вірусів, бактеріальних плазмід або інших векторних систем. Тобто генетично відредаговані за допомогою таких нових методів організми *sensu strictu* не можна класифікувати як трансгенні організми. Окрім цього, відповідна технологія зумовила надзвичайну технічну ускладненість встановлення факту втручання в геном за її допомогою, зокрема видалення окремих генів, у зв'язку з чим суспільно небезпечні діяння в цій сфері можуть залишатися безкарними. Вже сьогодні дія існуючих правових норм, які покликані регулювати суспільні відносини у сфері сучасної біотехнологічної діяльності в окремих країнах, наприклад США, на зазначені продукти не поширюється.

Показово, що в ЄС запроваджений достатньо суворий регуляторний режим у сфері виробництва та використання генетично модифікованих організмів, насамперед у сільському господарстві. Саме регулювання є достатньо

централізованим та передбачає екстенсивне оцінювання Європейським агентством з безпеки продуктів харчування (англ. European Food Safety Authority) ризиків, які можуть становити відповідні організми, перед ухваленням Європейською Комісією як органом виконавчої влади ЄС рішення про накладення заборони або про надання дозволу на їх використання в ЄС [281]. Що стосується терапевтичного застосування біотехнологічних методів, то вони проходять стадію схвалення Європейським агентством з лікарських засобів (англ. European Medicines Agency (EMA) [234].

Варто зазначити, що хоча на рівні окремих країн запроваджені регуляторні та наглядові схеми у сфері використання продуктів (результатів) сучасної біотехнологічної діяльності, однак на міжнародно-правовому рівні не запроваджено єдиного керівництва діяльністю, спрямованою на генетичну модифікацію організмів за винятком людини, окрім Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення [194, с. 1422].

Так, у США контроль за безпечністю генетично модифікованих організмів, хоча й здійснюється цілою низкою спеціальних органів, зокрема, Міністерством сільського господарства США (англ. United States Department of Agriculture), підпорядкованими йому агентствами – Службою інспекції тварин і рослин (англ. Animal and Plant Health Inspection Service), Службою безпеки та контролю якості харчових продуктів (англ. Food Safety and Inspection Service), а також Управлінням з охорони навколишнього середовища (англ. Environmental Protection Agency), Управлінням з продовольства і медикаментів (англ. Food and Drug Administration) [194, с. 1422], [287], однак йому бракує сили та стійкості до зовнішнього тиску з боку зацікавлених сторін. Регуляторна система у сфері поводження з продуктами біотехнологічної діяльності, насамперед, генетично модифікованими організмами, у США є вкрай недосконалою, містить значні прогалини, на чому наголошує Р. Братспіс, професор Нью-йоркського юридичного університету [193, с. 955]. Вона підкреслює важливість вчасного реагування на очевидні екологічні, соціальні та економічні проблеми, зумовлені

застосуванням сучасних біотехнологій. Передусім вчена перераховує системні екологічні проблеми, яким не приділяється достатньої уваги, пов'язані з культивуванням генетично модифікованих рослин – перехресне запилення, що призводить до «забруднення» так званих чистих культур, які не модифіковані генетично, кумулятивний вплив генетично модифікованих організмів на розвиток резистентності шкідників до гербіцидів, та, як наслідок, виникнення необхідності збільшення обсягів використання гербіцидів [193, с. 956]. Р. Братспіс доходить справедливих висновку, що ситуація, коли очевидні суспільні інтереси не захищаються, а проблеми не розглядаються, насамперед, не упроваджуються достатні гарантії безпеки для споживачів генетично модифікованої продукції та захисту навколишнього середовища, підриває довіру до уряду загалом, а також спричиняє формування негативного ставлення до самих біотехнологій [193, с. 956].

Згідно із законодавством ЄС, на відміну від законодавства США, відповідні продукти сучасної біотехнологічної практики незалежно від особливостей проведених для їх отримання маніпуляцій – чи то вставки фрагментів ДНК одного організму до іншого, чи то прямого редагування геномів за допомогою новітніх методів, таких як CRISPR – вважаються генетично модифікованими організмами, а отже, розглядаються, як такі, що підпадають під особливе регулювання та вимагають проведення оцінки ризиків. Дискусійною є доцільність запровадження диференційованого юридичного регулювання для «класичних» трансгенних організмів та генетично відредагованих організмів, отриманих із застосуванням більш сучасних методів. І оскільки ринок ЄС відіграє принципово важливе значення у світовій економіці, то, як зазначають вчені, решта світу чекатиме, чи будуть внесені до регіонального законодавства зазначеного економіко-політичного союзу зміни щодо диференціації відповідних організмів та правового регулювання відносин, пов'язаних із їх створенням та обігом, з метою оперативного реагування у вигляді аналогічних змін у нормативній регламентації та у сфері маркетингу [194, с. 1424].

Вищезазначена проблемна ситуація свідчить про те, що виникла необхідність оновлення існуючого правового регулювання у сфері сучасних біотехнологій із врахуванням особливостей та темпів їх розвитку як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні окремих держав. Саме міжнародний рівень регулювання здатен забезпечити формування повноцінного та адекватного фундаменту для подальших дій, спрямованих на вирішення низки складних проблем, зумовлених розвитком та застосуванням сучасних біотехнологій. Пріоритетність вирішення цих проблем підтверджує те, що досягнення такого результату безпосередньо пов'язане із створенням належних умов для гарантування та захисту основоположних прав людини, передусім права людини на життя. А поки що спостерігається тенденція до автоматичної дерегуляції діяльності з редагування геномів живих організмів – наслідок розвитку техніко-методичної складової сучасної біотехнологічної діяльності. Така діяльність стає «сліпою плямою» для здійснення будь-якого контролю: як державного, так і громадського. Ситуація загострюється ще й тим, що самі фахівці не можуть гарантувати безпечність застосування відповідних технологій, так само, як і отриманих результатів.

Розвиток сучасних біотехнологій, як ми вже зазначали, зумовлює суттєве зростання ймовірності біотероризму та застосування біологічної зброї, що становить серйозні загрози для забезпечення права людини на життя. Завдяки сучасним біотехнологіям реальним є отримання штучних генетично відредагованих нових штамів вірусів, бактерій, які матимуть стійкість до існуючих засобів боротьби з їх класичними не відредагованими штамами. Ключовими міжнародними документами у сфері недопущення актів біотероризму та виготовлення біологічної зброї є Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женевський протокол) від 17 червня 1925 року [116] та Конвенція ООН про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 року [41]. Причому якщо перший документ лише забороняє застосування

бактеріологічної зброї, то другий має на меті унеможливлення застосування такої зброї. Останнє забезпечується шляхом покладання на держав-членів обов'язку ніколи, ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не купувати і не зберігати: 1) мікробіологічні або інші біологічні агенти або токсини, незалежно від їх походження або методу виробництва, таких видів і в таких кількостях, що не призначені для використання у профілактичних, захисних або інших мирних цілях; 2) зброю, обладнання або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів для ворожих цілей або в збройних конфліктах (стаття 1) [41]. Як бачимо, передбачені винятки здатні забезпечити можливість безперешкодного накопичення державами зазначеної зброї. Тобто цей міжнародно-правовий акт за своєю суттю далекий від забезпечення всезагального та повного звільнення від бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї. Водночас реалії сьогодення вимагають від світової спільноти вчасного реагування на новітні виклики в цій сфері. Практично здійсненим та ефективним кроком у напрямку запобігання застосуванню сучасних біотехнологій у неправомірних цілях є передбачення спеціального міжнародного механізму контролю за процесами купівлі-продажу необхідного обладнання та сировини, доступ до яких додатково має бути максимально ускладнено з метою унеможливлення їх безперешкодного придбання терористичними та іншими деструктивними силами. Першочергове завдання в цій сфері має відводитися постійному моніторингу, ретельній перевірці та виявленню підозрілих операцій, транскордонних переміщень, наприклад, певних речовин – сировини для відповідної діяльності [159, с. 45]. Однак, передусім, необхідно створити нормативну базу для упровадження та функціонування такої системи міжнародної превенції.

У сфері застосування біотехнологій без вжиття адекватних заходів щодо удосконалення правового регулювання, у тому числі шляхом запровадження дієвого міжнародно-правового регулювання, існуватиме висока ймовірність безкарного свавілля, що пов'язане не лише із суттєвими ризиками для життя та здоров'я людей, але й із можливістю заподіяння шкоди довкіллю та настання

невідворотних наслідків для цілих екосистем, біорізноманіття та екологічного добробуту на всій планеті.

Як ми вже зазначали, гострою проблемою сьогодення є забезпечення маркування генетично модифікованих організмів та продуктів, які містять їх компоненти. На нашу думку, в умовах майже глобальної міжнародної економічної інтеграції сучасних країн доступ споживачів до відповідної інформації про товари має гарантуватися на міжнародно-правовому рівні.

Універсальним вектором міжнародного правового регулювання біотехнологічної діяльності та усіх похідних процесів, на наше глибоке переконання, має бути обраний принцип перестороги, який, як вже наголошувалося, покладено в основу регулювання відповідної сфери суспільних відносин у багатьох розвинутих демократичних країнах [159, с. 44]. Так, в ЄС прийнято одностайну позицію про доцільність обережного поводження з трансгенними організмами, а також особливого контролю з боку держав-членів ЄС за вивільненням генетично модифікованих організмів у довкілля та обігом продукції, що містить генетично модифіковані організми та їх компоненти [243, с. 32].

Вказаний вище принцип є оптимальним та цілком виправданим і для застосування в процесі внутрішньої національної регламентації відносин, пов'язаних із багатьма продуктами сучасної біотехнологічної діяльності. Поспішне та недостатньо контрольоване використання результатів сучасної біотехнологічної діяльності в харчових, медичних та інших цілях є перешкодою для забезпечення права людини на життя та суміжних із ним прав, оскільки спричиняє суттєві потенційні ризики для життя та здоров'я людини [159, с. 44].

Блискавичний розвиток сучасних біотехнологій – біоінженерії (генетичної інженерії), генної терапії тощо, які значною мірою спираються на сумнівні в контексті безпечності та довершеності методи молекулярної біології, зумовлює виникнення у світі, у тому числі в Україні, цілої низки серйозних проблем. Так, наразі можна говорити про проблему недосконалого та неповного правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій

як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні окремих національних законодавств.

Проведений нами аналіз дає підстави для висновку, що низка міжнародно-правових актів, важливих для забезпечення повноцінного захисту права людини на життя, формально не є обов'язковими для дотримання в Україні, оскільки їх не ратифіковано. До таких актів належать, зокрема: Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність та відшкодування від 15 жовтня 2010 року до Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття та Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень від 25 січня 2005 року. З огляду на зазначене вказані міжнародно-правові акти потребують ратифікації Верховною Радою України.

У сучасному світі зусилля однієї країни, спрямовані на встановлення на національному рівні обмеження у сфері використання сучасних біотехнологій та їх результатів, можуть виявитися марними, неефективними або спричинити негативні наслідки, передусім економічного характеру для такої країни. Справедливо зазначає з цього приводу бразильський дослідник Е. Фрейре де Олівейра Соза, що в умовах глобалізації наявність недосконалого та неупорядкованого внутрішнього національного законодавства, яке регламентує використання та обіг продуктів біотехнологічної діяльності, не відіграє ніякого значення, оскільки дозволяє використовувати таку продукцію без попередньої оцінки ризиків. Дослідник звертає увагу на те, що вжиття окремими країнами заходів, спрямованих на запобігання поширенню генетично модифікованих організмів — маркування, тимчасовий мораторій, заборона, жорстка правова регламентація на основі врахування ризиків для здоров'я та навколишнього середовища, може розглядатись іншими країнами, міжнародною спільнотою, як обмеження вільної торгівлі та призвести до настання негативних наслідків, передусім визначених Генеральною угодою з тарифів і торгівлі (ГАТТ) [237,

с. 159], на основі якої, як відомо, утворено Світову організацію торгівлі (СОТ), членом якої з 16 травня 2008 року є і Україна [295]. Водночас Е. Фрейре де Олівейра Соза переконаний, що для всіх країн незалежно від рівня їх економічного розвитку наразі найбільш оптимальним варіантом є відмова від виробництва генетично модифікованої продукції на основі так званого принципу перестороги [237, с. 159]. Він наголошує, що відсутність або недосконалість міжнародно-правового регулювання виробництва, обігу та використання генетично модифікованих організмів та продукції, отриманої з них: 1) спричиняє невизначеність щодо безпеки та умов міжнародної торгівлі; 2) перешкоджає встановленню факту порушення принципу відповідальності держави в контексті недопущення заподіяння шкоди, оскільки на міжнародно-правовому рівні не встановлено чітко, які обов'язки на неї покладено; 3) ускладнює виконання державою своїх обов'язків щодо оцінки впливу відповідних продуктів біотехнологічної діяльності на довкілля; 4) ускладнює визначення того, коли країна порушує свій обов'язок не завдавати екологічної шкоди; 5) спричиняє напругу між правом міжнародної торгівлі та міжнародним екологічним правом [237, с. 172]. Логічним є висновок дослідника, що удосконалення міжнародно-правового захисту прав людини та довкілля у зв'язку з поширенням генетично модифікованої продукції, забезпечить повагу до прав людини, призведе до поліпшення якості та безпеки продуктів харчування, чим посилить і захист права на життя, а також забезпечить упровадження на рівні окремих держав механізмів контролю за діяльністю, яка може заподіяти шкоду довкіллю [237, с. 174].

У контексті проблем, які постають у зв'язку із застосуванням сучасних біотехнологій, Г. Б. Романовський наголошує на обґрунтованості потреби в погодженні на міжнародному рівні політики у сфері біоетики [126, с. 188]. Цікавою є пропозиція Б. В. Островської щодо доцільності доповнення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (наприклад, шляхом прийняття додаткового протоколу з біоетичних питань) для врегулювання важливих питань, зумовлених використанням сучасних біотехнологій та забезпечення можливості судового захисту порушених у зв'язку із здійсненням

такої діяльності прав людини [76, с. 101]. Вважаємо, що таке доповнення вказаного акта може сприяти забезпеченню більш повного захисту права людини на життя.

Сьогодні цілком очевидно, що необхідним є розроблення уніфікованих універсальних підходів до регламентації людської діяльності у сфері сучасної біотехнологічної діяльності людини [159, с. 46]. Низка ключових питань у цій сфері потребують врегулювання на міжнародно-правовому рівні. До таких питань можна віднести: межі застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимоги до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів (шляхом запровадження імперативних норм); основні вимоги до маркування генетично модифікованих організмів, допустимість та умови їх вивільнення у відкриті системи (довкілля); основні вимоги до контролю за безпечністю генетично модифікованих організмів, ведення універсальних інформаційних баз щодо внесених до геномів живих організмів змін тощо. Водночас необхідно враховувати недостатню ефективність існуючого механізму міжнародно-правового захисту прав людини. Чинниками, які зумовлюють існування такої ситуації, зокрема, є: 1) недосконалість значного обсягу міжнародно-правових норм, існування потреби в їх оновленні та доповненні; 2) висока декларативність норм міжнародного права, що пов'язана з відсутністю дієвих інструментів забезпечення їх дотримання, а також із формулюванням значної кількості таких норм у вигляді «м'якого права»; 3) відсутність незалежних та неупереджених міжнародних органів, які б мали визнаний авторитет, дієві засоби впливу на правопорушників та користувалися б достатньою довірою учасників міжнародно-правових відносин.

Існують спеціальні органи, які мають сприяти втіленню в життя норм і принципів міжнародного права у сфері застосування сучасних біотехнологій. Так, при ЮНЕСКО діють Міжнародний комітет з біоетики та Міжурядовий комітет з біоетики, які переважно займаються підготовкою пропозицій, рекомендацій, готують доповіді тощо. Однак, якщо самі відповідні норми міжнародного права є здебільшого рекомендаційними – так звані «м'яким

правом», то казати, що існують дієві механізми для забезпечення дотримання відповідних міжнародних норм, як мінімум, нелогічно. Наразі необхідно з низки ключових питань запровадити імперативні норм, дотримання яких буде гарантуватися реальною можливістю притягнення винних у їх порушенні осіб до відповідальності. Насамперед, це питання про межі застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимоги до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів. Без цього і надалі існуватимуть прямі загрози для дотримання та захисту низки фундаментальних прав і свобод людини, зокрема і для права на життя, для повноцінного забезпечення якого, як ми вже наголошували, принциповим є забезпечення поваги до людської гідності, а також безпеки для життя та здоров'я людини.

Можна стверджувати, що міжнародно-правове регулювання у сфері захисту прав людини є м'яким та поступливим, а з деяких питань є таким надмірно. Проте необхідно визнати, що саме завдяки такому формулюванню міжнародно-правових норм вдається забезпечити більш широке їх визнання та дотримання міжнародно-правовими акторами. Однак, коли йдеться про регулювання базових питань, пов'язаних із сучасною біотехнологічною діяльністю людини, потрібно чітко усвідомлювати, що вкрай важливим та необхідним є встановлення чітких, недвозначних та імперативних правил для всіх учасників таких відносин на універсальному рівні правового регулювання – на рівні багатосторонніх міжнародно-правових угод. Для вирішення проблем, які зумовлює сучасна біотехнологічна діяльність, та запобігання негативним наслідкам, які вона здатна спричинити, як ми вже наголошували, необхідним є утвердження уніфікованих універсальних підходів до регламентації людської діяльності у відповідній царині, що зробить можливим функціонування міжнародного та національних повноцінних механізмів захисту низки фундаментальних прав людини. Досягнення ж такого результату можливе за умови організації міжнародного діалогу із залученням усіх зацікавлених осіб, гарантуванням вільного обміну думками та максимально повного доступу до необхідної для цього інформації. Водночас заслуговує на увагу позиція вчених,

які скептично ставляться до можливості упровадження єдиних, уніфікованих норм поведінки з результатами біотехнологічної діяльності, насамперед, у сфері виробництва та обігу генетично модифікованих організмів. На їх думку, специфіка відносин у цій сфері, насамперед, їх динаміка та мінливість, швидкий розвиток самих біотехнологій, унеможлиблюють досягнення такого результату, як уніфіковані, універсальні для всього світу міжнародні правила щодо обігу та поширення таких продуктів сучасної біотехнологічної діяльності [272]. Однак, на наше переконання, стратегічно необхідними є організація та проведення регіональних та універсальних міжнародних форумів, дискусій – тобто багатостороннього діалогу з відповідних питань. Звісно, нелогічно розраховувати на можливість детальної регламентації на міжнародно-правовому рівні суспільних відносин у царині сучасних біотехнологій, адже це є практично нездійсненним, однак, як ми наголошували вище, основні підходи до такої регламентації, базові проблемні питання передусім необхідно врегулювати саме на міжнародно-правовому рівні.

Доцільно наголосити, що лакуни у правовому регулюванні сучасної біотехнологічної діяльності особливо небезпечні в контексті уможливлення неконтрольованого, безвідповідального, передчасного та необґрунтованого втручання в людський геном з метою внесення до нього змін. Зазначена проблема претендує на одне з перших місць з-поміж інших сучасних проблем, пов'язаних із недоліками правового регулювання суспільних відносин. Сьогодні вкрай необхідним є запровадження без зволікань заборони внесення будь-яких змін до геному людини, які можуть успадковуватися її нащадками, оскільки така діяльність може становити суттєві загрози для забезпечення низки фундаментальних прав людини, насамперед права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав людини. Водночас значення та перспективи сучасних біотехнологій у вирішенні багатьох проблем сучасності неприпустимо недооцінювати. Такі технології слід удосконалювати, вивчати можливі негативні наслідки, пов'язані з поширенням результатів їх застосування, і правове регулювання має бути покликаним убезпечити від настання можливих

небажаних та негативних наслідків, пов'язаних із застосуванням сучасних біотехнологій.

Отже, сьогодні міжнародно-правовий захист права людини на життя в контексті розвитку сучасних біотехнологій не є адекватним та достатнім. Проте можна говорити про важливі приписи міжнародних правових актів, які сприяють забезпеченню цього права.

На підставі проведеного аналізу можемо виокремити такі міжнародно-правові засоби забезпечення права на життя в умовах розвитку біотехнологій:

1) що покликані сприяти забезпеченню екологічної і генетичної безпеки:

- принцип перестороги, який вимагає при здійсненні біотехнологічної діяльності та використанні її продуктів здійснювати всебічний аналіз ризиків для довкілля, небезпек для життя та здоров'я людини, які зумовлює відповідна діяльність, а також вжиття без зволікань заходів, спрямованих на запобігання негативним наслідкам у цій сфері, наприклад, від поширення трансгенних організмів у біосфері, їх використання в сільському господарстві, харчовій промисловості та медицині;

- заборона піддавати небезпеці генетичну основу життя на планеті;

- принцип захисту майбутніх поколінь людей та їх генетичних характеристик;

- право жити в довкіллі, сприятливому для здоров'я та добробуту людини, а також обов'язок захищати і покращувати довкілля;

- право мати доступ до інформації, яка стосується стану довкілля, право брати участь у прийнятті рішень з відповідних питань;

- вимога щодо запобігання заподіяння шкоди життю на планеті внаслідок науково-технічного прогресу та щодо захисту біорізноманіття;

2) що мають на меті захист людської гідності та основоположних прав людини, без яких не є можливим повноцінне забезпечення права людини на життя:

- принцип пріоритету інтересів та добробуту окремої людини над інтересами науки або суспільства;

- принцип необхідності забезпечення захисту людського геному з повагою до гідності та прав людини;
- неприпустимість внесення до геному людини змін, крім випадків, коли воно здійснюється у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях та якщо не має на меті такі зміни, що зможуть успадкувати нащадки цієї людини;
- неприпустимість використання генетичних даних людини з метою дискримінації;
- вимога щодо захисту генетичних даних людини, які зберігаються або піддаються обробці в наукових або будь-яких інших цілях;
- вимога щодо необхідності отримання попередньої добровільної усвідомленої однозначної згоди від людини на збір її генетичних даних з метою їх наступної обробки, використання і зберігання, а так само на здійснення будь-яких медичних втручань щодо неї, пов'язаних із її геномом;
- обов'язковість проведення перед дослідженнями, лікуванням або діагностикою, пов'язаними з геномом людини, ретельної попередньої оцінки пов'язаних із ними потенційних небезпек і переваг.

3.2. Конституційно-правовий механізм забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження, перспективні напрями його вдосконалення в Україні

Стрімкий розвиток сучасних біотехнологій зумовив необхідність запровадження правового регулювання, що здатне убезпечити життя та здоров'я людини від загроз, які постають у зв'язку з біотехнологічною діяльністю, гарантуючи при цьому захист гідності людини та утвердження цінності людини та її життя.

Забезпечення конституційного права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав та свобод у контексті застосування сучасних біотехнологій безпосередньо залежить від якості правового регулювання суспільних відносин у сфері сучасної біотехнологічної діяльності, від того наскільки досконалим є конституційно-правовий механізм забезпечення відповідних прав людини, який

можна розуміти як систему взаємозалежних, взаємодоповнюючих нормативних та інституційних засобів, завдяки яким стає можливим визнання, дотримання, захист та реалізація відповідних прав людини.

Наразі особливе занепокоєння викликає недостатнє приділення вітчизняним законодавцем уваги створення якісної та повноцінної нормативно-правової бази у сфері встановлення порядку використання сучасних біотехнологій та продуктів їх застосування, а також проблема відсутності ефективних спеціальних інституційних засобів забезпечення дотримання тих норм у вказаній сфері, які вже запроваджені.

Можна повністю погодитися з Г. Чеботарьовою, яка, аналізуючи сучасний стан розвитку медицини та біотехнологій, стверджує, що перед людством постали раніше невідомі проблеми, які потребують детального правового врегулювання, зумовлюють необхідність кримінально-правової охорони нових суспільних відносин, які виникли у зв'язку з поширенням біотехнологій [175, с. 120]. Абсолютно справедливо наголошує О. Кашинцева, що «захист прав людини у сфері біології та медицини є однією із найактуальніших проблем сучасної правової науки» [37, с. 152]. Недоліки юридичної регламентації суспільних відносин у цій сфері становлять перешкоди для повноцінного захисту права людини на життя та безпосередньо пов'язаних із ним прав і свобод.

У цьому підрозділі роботи вважаємо за доцільне виокремити основні нормативні та інституційні засоби, які утворюють конституційно-правовий механізм забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій в Україні. Також маємо на меті виділити такі спеціальні засоби, які існують у зарубіжних державах та доцільно запровадити в Україні. Вказане можна досягти завдяки аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду юридичної регламентації суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням сучасних біотехнологій.

Проблема наявності прогалин та недосконалості правового регулювання у сфері застосування сучасних біотехнологій є актуальною для всіх країн світу. Сьогодні, в умовах, коли сучасні біотехнології стають усе більш доступними та простішими в застосуванні, з новою силою запекло відстоюється право на життя,

на повагу до гідності ненароджених людських істот, людських ембріонів. На рівні національних законодавств багатьох країн впроваджено правове регулювання, що враховує досягнення в царині сучасних біотехнологій, та яке спрямоване на захист життя і гідності людини, покликане не допустити знецінювання життя людини в контексті здійснення сучасної біотехнологічної діяльності. Ідеться про такі правові норми, які покликані попередити та не допустити настання суспільно небезпечних наслідків у контексті здійснення відповідної високотехнологічної діяльності. Варто підкреслити, що вказані небезпеки зумовлені неповнотою теоретичної основи та недосконалістю технологічної складової сучасної біотехнологічної діяльності, а також недостатнім вивченням безпечності результатів такої діяльності для життя та здоров'я людини, інших живих організмів та довкілля [157, с. 53].

У багатьох розвинутих демократичних країнах в основі регулювання суспільних відносин у сфері сучасної біотехнологічної діяльності покладено принцип перестороги, який, зокрема, вимагає обережного поводження з генетично модифікованими організмами, а також особливого контролю за обігом продукції, що містить генетично модифіковані організми та їх компоненти [243, с. 32]. Інший підхід, відповідно до якого поширенню генетично модифікованих організмів ніщо не має заважати, якщо відсутні прямі докази їх небезпечності, є недалекоглядним та призводить до нехтування значенням убезпечення життя та здоров'я людини. Показово, що його панування в окремих країнах є переважно наслідком лобіювання інтересів виробників відповідної продукції [157, с. 53].

Особливе значення мають правові приписи, закріплені в текстах національних конституцій, які стосуються сучасних біотехнологій та присвячені створенню необхідних умов для попередження небезпечних наслідків, пов'язаних із їх застосуванням. Наприклад, відповідно до параграфу 1 статті 225 Конституції Федеративної Республіки Бразилія органи державної влади відповідальні, зокрема, за: збереження різноманітності і єдності генетичної спадщини країни, здійснення контролю за установами, які займаються дослідженнями і маніпуляціями з генетичним матеріалом, здійснення контролю

за виробництвом, комерціалізацією і використанням техніки, технологій та матеріалів, які створюють загрози для життя, якості життя і довкілля (пункти 2, 5) [215]. З метою конкретизації та уточнення вказаних положень Конституції Бразилії були ухвалені спеціальні правові акти, зокрема Закон від 24 березня 2004 року № 11.105, який встановлює правила щодо безпечного поводження з генетично модифікованими організмами та стандарти діяльності інституцій, що здійснюють контроль у зазначеній сфері згідно з принципами захисту життя і здоров'я людини, тварин і рослин, стимулювання наукового прогресу в галузі біобезпеки і біотехнології, запобігання заподіяння шкоди довкіл्लю тощо [250], а також Закон від 20 травня 2015 року № 13.123, який присвячений забезпеченню збереження біологічного різноманіття, захисту генетичної спадщини країни та встановленню принципів використання знань та технологій, пов'язаних із нею [249].

Розвинутою в контексті забезпечення правового захисту основоположних прав людини в сучасних умовах є Конституція Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 року [236]. Наприклад, у її статті 118 закріплено, що Конфедерація повинна прийняти закони щодо: використання продуктів харчування, а також терапевтичних продуктів, наркотичних засобів, організмів, хімічних речовин та предметів, які можуть бути небезпечними для здоров'я; боротьби з інфекційними, широко поширеними або особливо небезпечними хворобами людини та тварин; захисту від іонізуючого випромінювання (частина друга). Стаття 119 Конституції Швейцарської Конфедерації присвячена встановленню базових положень щодо репродуктивної медицини та генних технологій (біотехнологій), які застосовуються над людиною. Так, частиною першою вказаної статті встановлено, що люди повинні бути захищені від зловживань у сфері репродуктивної медицини та генних технологій, а частиною другою – обов'язок Конфедерації щодо законодавчого регулювання використання репродуктивного та генетичного матеріалу людини. У цій же статті встановлено вимоги до правової регламентації державою таких суспільних відносин – вона повинна забезпечити захист людської гідності, приватності та

сім'ї, а також дотримуватися принципів: 1) незаконності всіх форм клонування людини та незаконності втручання у генетичний матеріал репродуктивних клітин та ембріонів людини; 2) заборони об'єднання з репродуктивним матеріалом людини репродуктивного чи генетичного матеріалу, що не належить людині; 3) можливості використання допоміжних репродуктивних технологій людини виключно для настання вагітності у випадку безпліддя або для недопущення передачі серйозної хвороби та якщо іншими способами цього досягти неможливо, однак у жодному випадку не для того, щоб зачати дитину з особливими ознаками або для подальших досліджень; 4) незаконності донорства ембріонів та всіх форм сурогатного материнства; 5) заборони торгівлі репродуктивними матеріалами людини та продуктами, отриманими з ембріонів людини; 6) допустимості аналізу генетичного матеріалу людини, реєстрації та оприлюднення відповідної інформації лише за її згодою або у випадках, передбачених законом; 7) доступу кожної людини до інформації, яка стосується її походження тощо [236]. Важливо, що в тексті аналізованого документа є приписи з питань використання сучасних біотехнологій не лише щодо людини, але й щодо інших організмів, яке також може становити потенційну небезпеку для життя та здоров'я людини, впливати на якість довкілля. Відповідно до статті 120 Конституції Швейцарської Конфедерації люди та довкілля повинні бути захищені від зловживань генною технологією (частина перша); Конфедерація повинна прийняти закони щодо використання репродуктивного та генетичного матеріалу тварин, рослин та інших організмів, при цьому вона повинна враховувати гідність живих істот, а також безпеку людей, тварин та довкілля; захистити генетичну різноманітність тварин і рослин (частина друга) [236]. На особливу увагу заслуговує використання в цитованому приписі Конституції Швейцарської Конфедерації поняття «гідність живих істот», яке розглядається як таке ж важливе та значуще у процесі регламентації використання генних технологій, як і безпека людей, тварин, навколишнього середовища тощо. Положення, закріплене у статті 120 аналізованої Конституції, відображає розвинуте почуття відповідальності людини за свою діяльність,

розуміння взаємної залежності існування усіх живих організмів, взаємної зумовленості їх процвітання на нашій планеті та безумовно є прикладом, гідним наслідування.

Як бачимо, аналізована Конституція цілісно охоплює комплекс найважливіших проблемних питань у сфері застосування сучасних біотехнологій, окреслюючи при цьому допустимі межі діяльності людини в цій сфері, а також скеровуючи законодавця у процесі регламентації відповідних суспільних відносин.

Зарубіжний досвід закріплення юридичних приписів щодо базових вимог до використання новітніх технологій, зокрема біотехнологій, на рівні акта найвищої юридичної сили може мати важливе практичне значення для удосконалення вітчизняного регулювання низки проблемних питань, зокрема шляхом включення аналогічних норм до тексту вітчизняної Конституції.

Так, доцільним на нашу думку, є доповнення статті 28 Основного Закону України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів» [168, с. 94].

Втручання у геном людини, яке спричиняє успадковування внесених змін нащадками такої людини, заборонено спеціальними правовими актами в багатьох країнах. У Республіці Коста-Рика статтею 19 Виконавчого декрету від 10 вересня 2015 року № 39210-MP-S, ухваленого спільно президентом, міністром президента та міністром охорони здоров'я, встановлена заборона здійснення будь-яких дій, спрямованих на внесення змін до геному ембріонів, їх генетичний відбір, комерціалізацію чи знищення [225].

Аналогічна заборона здійснення дій, спрямованих на внесення змін до геному людини, що успадковуються, встановлена у Федеративній Республіці Німеччина – статтею 5 Закону про захист ембріонів від 13 грудня 1990 року

[183]. Законом Королівства Норвегія щодо застосування біотехнологій в медицині від 5 грудня 2003 року заборонено будь-які дослідження на ембріонах (§ 3-1 глави 3), однак дозволено для лікування тяжких захворювань або їх запобігання застосовувати соматичну генну терапію, тобто таку, що не призводить до змін у геномі людини, які можуть успадковуватись її нащадками (§ 6-2 глави 6) [184].

У Федеративній Республіці Бразилія відповідно до частини третьої статті 6 Закону від 24 березня 2004 року № 11.105 забороняється генна інженерія зародкової лінії людини, ембріонів людини [250].

Законом Фінляндської Республіки про медичні дослідження 1999 року забороняється дослідження ембріонів та гамет (статевих клітин) для розробки процедур модифікування спадкових властивостей, за винятком випадків, коли дослідження має на меті лікування або запобігання тяжкому спадковому захворюванню (стаття 15) [256].

У Французькій Республіці відповідно до Кодексу охорони здоров'я 1953 року зі змінами заборонено створення трансгенних або химерних ембріонів (стаття L2151-2 у редакції від 7 липня 2011 року); не допускається проектування, клонування або використання у комерційних чи промислових цілях людських ембріонів (стаття L2151-33 у редакції від 7 серпня 2004) [213].

В Ісландії відповідно до Закону про штучне запліднення та використання людських гамет (статевих клітин) та ембріонів для дослідження стовбурових клітин 1996 року зі змінами заборонено вирощувати та отримувати ембріони людини виключно в дослідницьких цілях, культивувати ембріони людини поза людським організмом більше 14 днів, поміщати ембріони людини в тварин тощо (стаття 14) [185].

У низці країн встановлено кримінальну відповідальність за різноманітні маніпуляції над геномом людини: зливання зигот людини та тварини, зміну генетичної структури статевих клітин або ембріону, якщо ці зміни можуть успадковуватися, дії, спрямовані на клонування людини тощо. До таких країн належать Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Іспанія, Республіка

Фінляндія, Французька Республіка, Грузія, Чеська Республіка, Естонська Республіка, Австралія тощо.

Доцільно зупинитися на дослідженні кримінального законодавства зарубіжних країн, де, окрім традиційних складів злочинів проти життя та здоров'я людини, передбачено і спеціальні склади злочинів, пов'язані з використанням новітніх досягнень у сфері сучасної біотехнологічної діяльності. Наприклад, у Королівстві Іспанія криміналізації діянь, пов'язаних із застосуванням сучасних біотехнологій, присвячений розділ V «Про злочини, пов'язані з маніпуляцією генами» книги II Кримінального кодексу, ухваленого у 1995 році [227, с. 57]. Відповідно до частини першої статті 159 зазначеного кодексу особи, які з метою, відмінною від лікування або послаблення тяжких хвороб або дефектів маніпулюють людськими генами, що призводить до зміни генотипу, караються позбавленням волі на строк від 2 до 6 років з позбавленням права займатися цим видом діяльності і обіймати відповідні посади на строк від 7 до 10 років. Важливе значення має і стаття 160 Кримінального кодексу Королівства Іспанія, яка передбачає кримінальну відповідальність за використання генної інженерії для виробництва біологічної зброї або зброї масового знищення (частина перша); використання людських яйцеклітин не за призначенням (частина друга); відтворення ідентичних людських істот шляхом клонування або інші процедури, які мають на меті расову селекцію (частина третя). Однак слід звернути увагу на те, що суворість передбачених за зазначені діяння покарань не є співмірною потенційній суспільній небезпеці від їх вчинення: у частині першій статті 160 Кримінального кодексу Королівства Іспанія передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з позбавленням права займатися відповідною діяльністю і обіймати відповідні посади на строк від 6 до 10 років; у частинах другій та третій цієї ж статті – позбавлення волі на строк від 1 до 5 років з позбавленням права займатися відповідною діяльністю і обіймати відповідні посади на строк від 6 до 10 років. У Грузії Кримінальним кодексом 1999 року встановлено кримінальну відповідальність за генетичні маніпуляції – створення істоти подібної до людини

(статті 136) [147, с. 183]. Однак і тут передбачене покарання – позбавлення волі до трьох років – є очевидно недостатньо співмірним ступеню суспільної небезпеки зазначеного діяння. Цікавою є структура розділу II «Про посягання на людську особистість» книги другої Кримінального кодексу Французької Республіки 1992 року [148]. Він включає такі глави, як «Про посягання на життя людини» (глава I), «Про посягання на фізичну або психічну недоторканність» (глава II), «Про поставлення людини в небезпеку» (глава III), «Про посягання на свободу людини» (глава IV), «Про посягання на гідність людини» (глава V), «Про посягання на особистість» (глава VI), «Про посягання на неповнолітніх та на сім'ю» (глава VII). Як можна побачити, назви вказаних глав присвячені пов'язаним між собою об'єктам злочинів, однак інтерес викликає і сама специфіка розподілу злочинних діянь – їх віднесення до певних глав. Наприклад, злочинне діяння, яке полягає у проведенні або організації проведення на людині біомедичного дослідження без отримання добровільної, ясно вираженої згоди від поінформованої зацікавленої особи або його законних представників (стаття 223⁸), включено до глави III, яка має назву «Про поставлення людини в небезпеку» [148, с. 216]. Водночас діяння, що полягають у посяганнях на людину, вчинених з дослідженням його генетичних властивостей або ідентифікацією за допомогою його генетичних ознак (статті 226²⁵ – 226²⁹), передбачені в главі VI із назвою «Про посягання на особистість» [148, с. 258]. Показово, що суб'єктами зазначених злочинних діянь відповідно до Кримінального кодексу Французької Республіки можуть бути і юридичні особи, на що прямо вказується у статті 226³⁰, що позаяк не виключає настання кримінальної відповідальності також для виконавців та співучасників зазначених злочинів (стаття 121²) [148, с. 260].

Криміналізації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із використанням ембріонів, присвячений підрозділ V Кримінального кодексу Естонської Республіки 2001 року. Зокрема, у частині першій § 130 вказаного кодексу передбачено такий склад злочину, як клонування людини або створення людських химер та гібридів, що досягається шляхом штучного поєднання

генетичного матеріалу людини та тварини. У частині другій § 130 цього кодексу передбачено кримінальну відповідальність за вчинення вказаного вище діяння юридичною особою (її представниками). Частиною першою § 130 Кримінального кодексу Естонської Республіки передбачено покарання у виді штрафу або позбавлення волі строком до трьох років, за частиною другою – лише штрафу [264].

Статтею 167 Кримінального кодексу Чеської Республіки 2009 року, що міститься у розділі I «Злочини проти життя та здоров'я», встановлено кримінальну відповідальність за різноманітні маніпуляції з людським геномом і ембріонами, зокрема, за змішування (комбінування) генетичної інформації людини та інших живих організмів та репродуктивне клонування [286]. За наявності певних кваліфікуючих обставин (вчинення злочину організованою групою, яка діє більш ніж в одній державі; наявність корисливої мети) покаранням за діяння, передбачені в зазначеній статті Кримінального кодексу Чехії, є позбавлення волі строком від 5 до 12 років або конфіскація майна.

Глава 22 Кримінального кодексу Республіки Фінляндія 1989 року зі змінами переважно присвячена криміналізації посягань на людські ембріони, зокрема порушення правил дослідження ембріонів, встановлених спеціальним законом (розділ 3), та посягання на природні механізми генетичного спадкування у людей – клонування людини, комбінування генетичного матеріалу людини та тварин (розділ 4). Покаранням за такі дії може бути штраф, позбавлення волі до одного року (за вчинення дій, передбачених у розділі 3), та позбавлення волі до двох років (за вчинення дій, передбачених у розділі 4) [226].

Німецьким Законом про захист ембріонів 1990 року встановлено покарання за доволі широкий перелік діянь, насамперед такі, як: внесення до геному ембріонів людини змін (розділ 5); клонування (розділ 6); створення химерних та гібридних ембріонів, що включає об'єднання ембріонів із різною генетичною інформацією в конгломерат клітин, використовуючи щонайменше один людський ембріон, штучне поєднання статевих клітин людини і тварини, а також перенесення ембріона, отриманого в результаті зазначених дій до тіла

людини чи тварини для подальшого розвитку (розділ 7). Вчинення перерахованих діянь тягне настання покарання у виді штрафу чи позбавлення волі строком до 5 років [183].

У Кримінальному кодексі Республіки Колумбія 2000 року передбачено відповідальність за маніпуляції з людськими генами не у цілях лікування, діагностики та пов'язаних із ними наукових досліджень в сферах біології, медицини та генетики (стаття 132) та клонування людини (стаття 133) [214].

В Австралії Законом про заборону клонування людини для репродукції 2002 року до практик, які повністю заборонено, зокрема, віднесено: репродуктивне клонування людини; створення людського ембріону, який містить генетичний матеріал, отриманий більш ніж від двох осіб; внесення до геному людини змін, які будуть успадковуватися його нащадками; створення химерних та гібридних ембріонів. За вчинення перерахованих діянь передбачено покарання у виді позбавлення волі строком на 15 років [266].

У сучасному світі проблема допустимості клонування людських істот є складним питанням, особливо за умов, коли здійснення цього технічно значно спростилося. У Загальній декларації про геном людини та права людини 1997 року вказано на неприпустимість практики клонування з метою відтворення людської істоти як такої, що суперечить людській гідності й запропоновано державам та міжнародним організаціям співпрацювати з метою виявлення такої практики та вжиття на національному та міжнародному рівнях необхідних заходів відповідно до принципів, викладених у цій декларації (стаття 11) [29].

У преамбулі Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 року зазначається, що цей Закон «вводить заборону репродуктивного клонування людини в Україні виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини» [100]. Вказаний нормативно-правовий акт незначний за обсягом – містить усього 5 статей, які, зокрема, присвячені

визначенню понять «клонування людини», «ембріон людини», встановленню заборони репродуктивного клонування людини в Україні та заборони на ввезення на територію України та вивезення з території України клонованих ембріонів людини. Також статтею 4 Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» передбачено, що «особи, винні у порушенні цього Закону, несуть цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів України» [100].

Відповідно до зазначеного Закону під клонуванням людини розуміється створення людини, яка генетично ідентична іншій живій або померлій людині, шляхом перенесення у залишену без ядра жіночу статеву клітину ядра соматичної клітини людини, а ембріоном людини вважається зародок людини на стадії розвитку до восьми тижнів (стаття 2) [100].

Аналізованим Законом України забороняється лише репродуктивне клонування, яке передбачає народження людини, який є клоном. Водночас є ще поняття терапевтичного клонування, під яким традиційно розуміють таке клонування, коли на певному етапі цього процесу розвиток ембріону штучно припиняється та він сам використовується, зокрема, для отримання стовбурових клітин. Варто зазначити, що Декларацією про клонування людини, прийнятою резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 8 березня 2005 року № 59/280 держави-члени ООН закликаються: до вжиття всіх заходів, необхідних для належного захисту людського життя в процесі застосування досягнень біологічних наук; до заборони всіх форм клонування людини такою мірою, у якій вони несумісні з людською гідністю і захистом людського життя; до вжиття заходів, необхідних для заборони використання методів генної інженерії, які можуть посягати на людську гідність [18].

Дозволеність терапевтичного клонування людини викликає занепокоєння з огляду на те, що терапевтичне клонування може запросто «перерости» у репродуктивне клонування. В окремих країнах на рівні внутрішнього національного законодавства заборонено будь-яке клонування людини. Наприклад, в Аргентинській Республіці така заборона клонування людини

встановлена декретом президента [265], у Республіці Сербія вона закріплена у статті 24 «Право на життя» Конституції 2006 року [275], у Швейцарській Конфедерації – у статті 119 Федеральної Конституції 1999 року [236]. У Федеративній Республіці Німеччина повну заборону створення ембріонів клонів людини запроваджено Законом про захист ембріонів 1990 року (розділ 6). Варто зазначити, що зазначений закон взагалі забороняє отримувати ембріони людини для цілей, що відмінні від використання для настання вагітності, тобто забороняє різноманітні дослідження над ними [183]. У Французькій Республіці відповідно до Кодексу охорони здоров'я 1953 року також заборонено як репродуктивне, так і терапевтичне клонування людини (статті L2151-33, L2151-4 у редакції від 7 серпня 2004) [213]. У Грузії відповідно до статті 142 Закону про охорону здоров'я від 10 грудня 1997 року клонування людини за допомогою методів генної інженерії заборонено [248]. Повна заборона клонування людини встановлена і у Федеративній Республіці Бразилія – частиною четвертою статті 6 Закону від 24 березня 2004 року № 11.105 [250].

У низці країн встановлено заборону на репродуктивне клонування, однак терапевтичне клонування є легальною практикою. Так, лише репродуктивне клонування заборонено статтею 14 Закону Ісландії про штучне запліднення та використання людських гамет (статевих клітин) та ембріонів для дослідження стовбурових клітин 1996 року зі змінами [185]. В Австралії, відповідно до Закону про заборону клонування людини для репродукції 2002 року, репродуктивне клонування людини є повністю забороненою діяльністю, а порушення цієї заборони є підставою для застосування до винної особи покарання у виді позбавлення волі строком на 15 років [266]. У Сполученому Королівстві Актом про запліднення та ембріологію людини 2008 року (англ. Human Fertilisation and Embryology Act) було скасовано Закон про репродуктивне клонування 2001 року (англ. Human Reproductive Cloning Act), який забороняв істотний перелік діянь у сфері можливих маніпуляцій із генетичною інформацією людини («поміщення в організм жінки для подальшого розвитку ембріону людини, утвореного інакше, ніж шляхом запліднення») під загрозою настання відповідальності у вигляді

позбавлення волі строком до 10 років, штрафу або обох видів покарання одразу [241]. Актом про запліднення та ембріологію людини 2008 року також встановлено доволі вузький зміст поняття «ембріон людини» та запроваджено можливість вчинення широкого кола дій із генетичним матеріалом людини, включаючи, по суті, не лише терапевтичне клонування, а навіть отримання «гібридних ембріонів», які поєднують в собі генетичний матеріал людини та тварини, та здійснення над ними подальших експериментів, хоча й не дозволяється уможливлувати їх подальший природний розвиток до стадії самостійного живого організму, зокрема за технологією, що застосовується під час штучного запліднення [240]. Можливість проведення експериментів із отримання ембріонів таких «гібридів» є надзвичайно небезпечним явищем. Як ми вже зазначали, у багатьох країнах такі діяння заборонені, а їх вчинення є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності.

Складною є ситуація у США, де спроби ухвалення спеціальних законів щодо заборони клонування були невдалими, оскільки не було досягнуто консенсусу щодо обсягу такої заборони. Як наслідок, загальнодержавного регулювання питання щодо допустимості клонування людини – як терапевтичного, так і репродуктивного, у США не упроваджено. Однак варто зазначити, що в листопаді 2015 року в Палаті представників було внесено законопроект про заборону клонування людини, який передбачає криміналізацію клонування людини як в репродуктивних, так і дослідницьких цілях [239]. З огляду на невдалий досвід розгляду попередніх аналогічних законопроектів, можна припустити, що і цей законопроект скоріше за усе в такому вигляді не буде ухвалено.

На рівні європейського регіонального законодавства будь-яке втручання з метою створення людської істоти, генетично ідентичної іншій живій або померлій людській істоті, забороняється, насамперед, ухваленим Радою Європи Додатковим протоколом до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини стосовно заборони клонування людських істот від 12 січня 1998 року (частина перша статті 1) [25]. У преамбулі

цього документа наголошується на тому, що «інструментальний підхід до людської істоти у формі навмисного створення генетично ідентичних істот суперечить уявленню про гідність людини і через це є недобросовісним застосуванням досягнень біології та медицини» [25]. Тобто бачимо однозначно виражену оцінку клонуванню людини, до того ж зазначений міжнародний акт не містить критеріїв, що обмежують обсяг поняття «клонування людини», а отже, заборона поширюється на всі види клонування людини із застосуванням усіх можливих методів досягнення такого результату. Важливим є й те, що «забороняється будь-яке втручання з метою створення» людських клонів, а не лише їх створення. Згідно з інформацією, розміщеною на офіційному веб-сайті Ради Європи, зазначений протокол ратифіковано та він набрав чинності станом на 26 серпня 2018 року у Боснії і Герцеговині, Грецькій Республіці, Грузії, Естонській Республіці, Ісландії, Королівстві Іспанія, Королівстві Норвегія, Латвійській Республіці, Литовській Республіці, Португальській Республіці, Республіці Болгарія, Республіці Кіпр, Республіці Македонія, Республіці Молдова, Республіці Словенія, Республіці Хорватія, Республіці Чорногорія, Румунії, Словацькій Республіці, Турецькій Республіці, Угорщині, Фінляндській Республіці, Чеській Республіці та Швейцарській Конфедерації [210]. Однак його дія не поширюється на Україну, оскільки він лише підписаний 10 квітня 2006 року, але не ратифікований Україною та не набрав для неї чинності.

Заборона репродуктивного клонування людини встановлена також Хартією фундаментальних прав ЄС 2000 року, яка відповідно до статті 6 Лісабонської угоди 2007 року має таке ж юридичне значення, як і Договори ЄС, у яких викладено конституційні основи ЄС [285]. Так, у статті 2 вказаної Хартії закріплено право людини на життя та заборону смертної кари, а у статті 3 цього документа – право кожної людини на фізичну недоторканність і недоторканність психіки. Окрім цього, статтею 3 встановлено, що у сфері біології та медицини необхідно першочергово забезпечити: 1) добровільну й вільну згоду зацікавленої особи (на проведення досліджень, лікування тощо) відповідно до встановленого законом порядку; 2) заборону євгенічної практики, передусім такої, яка

спрямована на селекцію людини; 3) заборону використання тіла людини та його частин як джерело збагачення; 4) заборону репродуктивного клонування людських істот [172].

Проведений аналіз законодавчих актів свідчить про те, що в низці зарубіжних держав адекватніше ніж в Україні оцінюється суспільна небезпека використання сучасних біотехнологій та їх продуктів з протиправною метою, оскільки в Україні не криміналізовано суспільно небезпечні діяння, пов'язані з використанням сучасних біотехнологій. Водночас у країнах, де відповідні діяння криміналізовані, санкції за їх вчинення зазвичай не є співмірними із суспільною небезпекою, яку вони можуть становити. Попри певну недосконалість аналізованого законодавства виявлення тенденцій у законотворенні та відповідного позитивного досвіду зарубіжних держав є важливим для пошуку оптимальних шляхів удосконалення вітчизняного законодавства.

Динаміка якісних перетворень у житті сучасного людства часом надзвичайно ускладнює адекватне та вчасне реагування на ці зміни правових систем – як міжнародних, регіональних, так і національних. Однак, коли йдеться про радикальні зміни, зумовлені розвитком сучасних високих технологій, зокрема біотехнологій, будь-які зволікання щодо вжиття необхідних заходів можуть призвести до вкрай негативних наслідків, навіть трагічних. Як справедливо зазначає Н. Є. Крилова, на сьогодні гостро постає питання про захист людини і людства в цілому від шкідливих наслідків деяких сучасних біотехнологій; у багатьох державах темпи розвитку біомедичних наук значно випереджають опрацьовування правових питань практичного застосування їх досягнень [52, с. 8]. На важливості удосконалення правового регулювання у сфері застосування сучасних досягнень науки, насамперед біотехнологій, з огляду на численні небезпеки, які виникли у зв'язку з розвитком вказаних технологій, наголошує і К. М. Гнатик [13, с. 183]. На підставі аналізу міжнародного та зарубіжного законодавства з відповідних питань можемо погодитися з О. Ю. Кашинцевою, яка виділяє у світових правових доктринах, зокрема, такі основні напрями захисту біологічної цілісності людини, як захист

прав людини у сфері генної інженерії, визначення правового статусу ембріонів та правового режиму ембріонів, вирішення проблеми клонування [37, с. 153].

Вітчизняне законодавство у сфері регламентації сучасної біотехнологічної діяльності є далеким від досконалості та потребує суттєвого доповнення і оновлення. Передусім існує очевидна необхідність в удосконаленні кримінального законодавства України, що більш детально розглянуто далі в роботі. Водночас у чинному законодавстві України є положення, які свідчать про розуміння нормотворцем небезпек, які зумовлює така діяльність людини.

У затверджених Законом України від 21 грудня 2010 року Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року наголошується, що антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу; тривалість життя в Україні становить у середньому близько 66 років (у Швеції – 80, у Польщі – 74), значною мірою це зумовлено забрудненням навколишнього природного середовища внаслідок провадження виробничої діяльності підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості та паливно-енергетичного комплексу (абзаци перший, другий Розділу I «Загальні положення») [108].

Вочевидь в Україні захист життя та здоров'я населення не є належним, а відтак і про повноцінне забезпечення права людини на життя говорити не можна. Риторичним у контексті зазначеного постає і питання про те, наскільки повно держава виконує свої обов'язки, закріплені у статтях 3, 16 Основного Закону України, зокрема, щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу [46].

У згаданому вище документі також наголошується, що на сьогодні в Україні створюється система біобезпеки, основною метою якої є забезпечення безпечного провадження генетично-інженерної діяльності та використання генетично модифікованих організмів і запобігання несанкціонованому та неконтрольованому їх поширенню; досягнення цієї мети передбачається шляхом

запобігання екологічним, економічним, соціальним та іншим ризикам, пов'язаним з використанням генетично модифікованих організмів і провадженням генетично-інженерної діяльності, а також процесам, що становлять загрозу національним інтересам; у процесі вступу до Світової організації торгівлі Україна взяла зобов'язання щодо створення законодавчої бази у сфері біотехнологій відповідно до міжнародних норм та принципів, це зумовлює необхідність всебічного вивчення та врахування міжнародного досвіду, зокрема країн-членів ЄС [108].

Важливе значення мало положення статті 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року, відповідно до якого до основних загроз національній безпеці України було віднесено неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів, а також посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій [107]. Однак вказаний Закон втратив чинність у зв'язку з ухваленням 21 червня 2018 року Закону України «Про національну безпеку України», у якому спеціальні приписи щодо ризиків застосування біотехнологій та їх продуктів відсутні, водночас особливу увагу приділено воєнній безпеці України [106].

Про ризики, пов'язані з появою живих змінених організмів під час застосування біотехнологій, а також про процеси, пов'язані з глобалізацією і біотехнологією як негативні фактори сучасності, згадується в Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 675-р [50]. Обережного ставлення до результатів генно-інженерної діяльності, а також відповідального використання досягнень генної інженерії вимагає Державна програма розвитку внутрішнього виробництва, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року № 1130 [21].

На існування небезпек у сфері застосування біотехнологій також вказують окремі положення законів України. Наприклад, стаття 51 «Охорона тваринного світу від шкідливого впливу продуктів біотехнології» Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 року зі змінами, відповідно до якої створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин, виведення генетично змінених організмів, виробництво інших продуктів біотехнології здійснюються лише в установленому порядку і за наявності позитивного висновку з оцінки впливу на довкілля; використання зазначених організмів і речовин за відсутності таких висновків забороняється [112]. Аналізуючи процитоване положення, варто наголосити на тому, що незрозуміло, на підставі чого, враховуючи недосконалість та неповноту знань у сфері сучасних біотехнологій, можна давати до створення зазначених організмів і речовин відповідні позитивні висновки з оцінки впливу на довкілля.

Відповідно до частини першої статті 53 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року підприємства, установи та організації зобов'язані забезпечувати екологічно безпечне виробництво, зберігання, транспортування, використання, знищення, знешкодження і захоронення мікроорганізмів, інших біологічно активних речовин та продуктів біотехнології, а також інтродукцію, акліматизацію і реакліматизацію тварин і рослин, розробляти і здійснювати заходи щодо запобігання та ліквідації наслідків шкідливого впливу біологічних факторів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини [110].

Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 року при поводженні з тваринами не допускається проведення генетичних змін на тваринах (ця заборона віднесена до загальних правил поводження з тваринами, що виключають жорстокість) (стаття 18) [103]. Водночас вказаному положенню суперечить інше положення цього ж закону, з якого опосередковано випливає те, що вносити такі зміни можна, але за певних умов (причому недостатньо чітких): при розведенні тварин із застосуванням біотехнологічних і генно-інженерних методів не допускається зміна породи і

зовнішнього вигляду тварин, якщо така зміна може призвести до страждань тварин (частина третя статті 21) [103]. Має діяти однозначна заборона внесення змін до геному тварин, як мінімум, допоки не буде встановлена безпечність такої діяльності та її результатів для довкілля, людей та інших живих організмів, зокрема в контексті їх використання у сільському господарстві.

Важливими є прямі заборонні приписи щодо використання генетично модифікованих організмів в Україні. Так, відповідно до частини шостої статті 8 Закону України «Про дитяче харчування» від 14 вересня 2006 року сировина, що використовується у виробництві дитячого харчування, не може бути вироблена з генетично модифікованих організмів та/або містити генетично модифіковані організми [98]. Згідно з пунктом 3 частини третьої статті 10 зазначеного Закону забороняється обіг дитячого харчування, якщо воно вироблене із сировини, що була одержана з генетично модифікованих організмів та/або містила генетично модифіковані організми [98].

Спеціальним законом, присвяченим, як зазначається в його преамбулі, регулюванню відносин між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками), розробниками, дослідниками, науковцями та споживачами генетично модифікованих організмів та продукції, виробленої за технологіями, що передбачають їх розробку, створення, випробування, дослідження, транспортування, імпорт, експорт, розміщення на ринку, вивільнення у навколишнє середовище та використання в Україні (поводження з ГМО) із забезпеченням біологічної і генетичної безпеки є Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 року [97]. Аналіз вказаного Закону свідчить про виражений декларативний характер багатьох його положень і надзвичайну далекість дійсного стану забезпечення біобезпеки в Україні від принципів і завдань, закріплених у ньому. Основною метою його ухвалення є забезпечення біологічної і генетичної безпеки у процесі поведження з генетично модифікованими організмами. Відповідно до цього Закону біологічною безпекою є стан середовища життєдіяльності людини, при

якому відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотній негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини, а генетичною безпекою – стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній будь-який неприродний вплив на людський геном, відсутній будь-який неприродний вплив на геном об'єктів біосфери, а також відсутній неконтрольований вплив на геном сільськогосподарських рослин і тварин, промислових мікроорганізмів, який призводить до появи у них негативних та/або небажаних властивостей (стаття 1) [97].

Основними принципами державної політики в галузі генетично-інженерної діяльності та поводження з генетично модифікованими організмами відповідно до статті 3 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» є: 1) пріоритетність збереження здоров'я людини і охорони навколишнього природного середовища у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування генетично модифікованих організмів; 2) забезпечення заходів щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів в господарських цілях; 3) контроль за ввезенням на митну територію України генетично модифікованих організмів та продукції, отриманої з їх використанням, їх реєстрацією та обігом; 4) загальнодоступність інформації про потенційні ризики від застосування генетично модифікованих організмів, які передбачається використовувати у відкритій системі, та заходи щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки; 5) державна підтримка генетично-інженерних досліджень та наукових і практичних розробок у галузі біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів в господарських цілях [97].

На практиці дотримання вказаних принципів та їх втілення у життя ускладнено багатьма факторами. Насамперед, це підтверджується порушенням

встановленої частиною першою статті 15 аналізованого Закону заборони промислового виробництва та введення в обіг в Україні генетично модифікованих організмів, а також продукції, виробленої із застосуванням таких організмів, до їх державної реєстрації [97]. Відомо, що в Україні вирощується, зокрема, трансгенна соя та кукурудза, проте уявлення щодо обсягів культивування зазначених культур є приблизними. Так, за неофіційною оцінкою експертів, генетично модифікованою є 50 % усієї сої, що вирощується, та 20% кукурудзи, припускається, що в країну також ввозяться генетично модифіковані організми та продукти, отримані з їх використанням [12]. Про відверте і цинічне нехтування приписами аналізованого Закону свідчить і те, що в мережі Інтернет розміщено десятки оголошень про продаж в Україні насіння трансгенних сільськогосподарських культур.

Відповідно до статті 14 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» центральні органи виконавчої влади мають вести державні реєстри генетично модифікованих організмів, розміщувати їх на власних офіційних веб-сайтах та регулярно публікувати у засобах масової інформації. Відповідно до цієї ж статті в зазначених реєстрах повинні реєструватися: сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі генетично модифікованих організмів, генетично модифіковані джерела харчових продуктів та такі джерела кормів [97]. Разом із тим системний аналіз тексту аналізованого Закону дає підстави для висновку, що підлягають державній реєстрації також засоби захисту рослин, отримані з використанням генетично модифікованих організмів (абзац четвертий статті 9), мікробіологічні сільськогосподарські препарати, створені на основі генетично модифікованих організмів (абзац шостий статті 11), генетично модифіковані організми джерела кормових добавок та ветеринарних препаратів (абзац другий статті 11-1), а також будь-які генетично модифіковані організми перед вивільненням в навколишнє природне середовище (частина третя статті 13), за винятком проведення на підставі спеціального дозволу державної апробації (випробовувань) генетично

модифікованого організму у відкритій системі (частина четверта статті 13) [97]. Також варто звернути увагу на те, що у статті 1 цього Закону, присвяченій термінам та їх визначенням, згадуються лише 2 реєстри: Державний реєстр генетично модифікованих організмів та Державний реєстр генетично модифікованих організмів джерел харчових продуктів та кормів. Отже, можна зробити висновок про недостатню чіткість норм Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», що уможливорює неоднозначне розуміння того, які повинні існувати реєстри та що в них має реєструватися. Ця проблема потребує негайного вирішення.

Реєстром, який наразі доступний для перегляду в мережі Інтернет (існує), є Реєстр генетично модифікованих організмів джерел кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять такі організми або отримані з їх використанням, розміщений на офіційному веб-сайті Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. До вказаного реєстру внесено: 1) генетично модифіковану сою, розроблену компанією «Монсанта» (загальноприйняте найменування лінії генетично модифікованого організму Glycine max, Roundup Ready soybean (MON 40-3-2), із зазначенням цільового призначення «для виробництва кормів» та форми готової продукції – «шрот» (термін реєстрації: з 23.07.2013 по 22.07.2018 – сплив); 2) генетично модифікований вірус V-RG, що, як зазначається у реєстрі, використовується для виробництва вакцини для імунізації м'ясоїдних тварин «Броварабіс VRG» (термін реєстрації – з 22.10.2015 по 21.10.2020) [119]. Усі незареєстровані генетично модифіковані організми, які знаходяться в обігу в Україні, є нелегальними. Важливо зауважити, що зареєстрована трансгенна соя не призначена для споживання людиною. Однак зрозуміло, що гарантувати дотримання цієї вимоги в реаліях сьогодення фактично неможливо, а споживання людиною такої продукції становить ризики для її життя та здоров'я.

Забезпечення конституційного права людини на життя, як ми вже зазначали, пов'язане із забезпеченням доступу до інформації, важливої для

убезпечення життя та здоров'я. Основний Закон України гарантує кожному право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення; така інформація ніким не може бути засекречена (стаття 50) [46]. Зазначене положення Конституції України отримало подальший розвиток в інших нормативно-правових актах. Так, відповідно до статті 20 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» інформація про поводження з генетично модифікованими організмами є відкритою і загальнодоступною, крім інформації, віднесеної відповідно до закону до інформації з обмеженим доступом; інформація щодо потенційного впливу генетично модифікованих організмів на здоров'я людини та навколишнє природне середовище не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом [97]. Згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року споживач має право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору; інформація повинна бути надана споживачеві до придбання ним товару чи замовлення роботи (послуги) (абзац перший частини першої статті 15) [102]. Відповідно до вимог цього Закону інформація про продукцію повинна містити позначку про наявність у складі продукції генетично модифікованих організмів (абзац сьомий частини першої статті 15) [102]. Більш детально це питання врегульовано Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року: у разі наявності у харчовому продукті генетично модифікованих організмів (ГМО), якщо їх частка у харчовому продукті перевищує 0,9 відсотка в будь-якому інгредієнті харчового продукту, що містить, складається або вироблений з генетично модифікованих організмів, маркування харчового продукту повинно включати позначку «з ГМО» (частина четверта статті 39); оператор ринку за бажанням може включити до маркування позначку «без ГМО», відсутність ГМО у харчовому продукті має бути підтверджена відповідно до вимог законодавства про безпечність та окремі

показники якості харчових продуктів (частина п'ята статті 39). Слід наголосити на необґрунтованості закріплення у вказаному Законі припису, згідно з яким відсутність даних від постачальників про наявність в інгредієнтах ГМО є достатнім підтвердженням для нанесення позначки «без ГМО» на харчовий продукт (частина п'ята статті 39) [109]. Цей припис доцільно виключити з тексту аналізованого Закону.

Сьогодні в Україні спостерігається фактична безкарність за нехтування вимогою щодо зазначення вищевказаної інформації, яка б відповідала дійсності. Разом із цим існує і очевидна необхідність посилення контролю за правдивістю відображення такої інформації на харчовій продукції, а також відповідальності за порушення цієї вимоги. Позначки «без ГМО» або «не містить ГМО» проставляються часто формально, не обов'язково за наявності на те підстав, а іноді ще й із метою рекламування продукції та заохочення потенційних покупців до її придбання. Недостатній рівень контролю за правдивістю інформації, що зазначається на продуктах харчування, зумовлений, між іншим, відсутністю в Україні належної матеріально-технічної бази для здійснення необхідних аналізів та досліджень. Основними способами визначення вмісту у продуктах харчування генетично модифікованих (трансгенних) організмів є імуноферментний аналіз (ELISA – Enzyme-Linked Immunosorbent Assay), заснований на тестуванні білків та полімеразна ланцюгова реакція – ПЛР (PCR - Polymerase Chain Reaction), основою якої є аналіз послідовності генів у ДНК [79, с. 39]. Суть такого аналізу в спрощеному вигляді зводиться до встановлення різниці між ДНК так званих «чистих» організмів та ДНК їх трансгенних аналогів або до аналізу наявності білків, які утворюються в трансгенних організмах.

Як стверджує з цього приводу В. О. Петрик, «в Україні, з одного боку, немає лабораторій, здатних у потрібному обсязі та на належному рівні проводити кількісну оцінку вмісту ГМ-компонентів у харчових продуктах, немає затверджених методик, немає і коштів для здійснення постійного моніторингу» [77, с. 543–544]. Академік Національної академії наук України Я. Б. Блюм наголошує також на існуванні питань, пов'язаних із рівнем професіоналізму осіб,

які здійснюють такі аналізи, та адекватністю застосовування необхідних методів і якості оцінок [141].

Важливим є зареєстрований у Верховній Раді України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів та обігу, відстеження і маркування харчових продуктів, кормів та/або кормових добавок, ветеринарних препаратів, отриманих з використанням генетично модифікованих організмів» від 19 жовтня 2017 року (реєстр. № 7210), який розроблено згідно з інформацією, викладеною в пояснювальній записці до нього, зокрема, з метою імплементації законодавства ЄС [90]. Він передбачає, зокрема, викладення в новій редакції статті 15 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», відповідно до якої буде заборонятися промислове виробництво та введення в обіг генетично модифікованих організмів, а також продукції, отриманої з використанням генетично модифікованих організмів, до державної реєстрації генетично модифікованих організмів та генетично модифікованого організму джерела [90].

Заслуговує на увагу і проект Закону України «Про державний контроль за генетично модифікованою продукцією у сільському господарстві та харчовій промисловості», зареєстрований 6 жовтня 2017 року (реєстр. № 7186), який присвячений визначенню правових та організаційних засад здійснення державного контролю за генетично модифікованою продукцією у сільському господарстві та харчовій промисловості. Позитивним, на нашу думку, є передбачення в його тексті принципів, на яких повинна ґрунтуватися державна політика у відповідній сфері, зокрема додержання вимог екологічної безпеки; відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток генно-інженерної діяльності в Україні; попередження можливих ризиків для здоров'я людей, тварин і рослин та навколишнього природного середовища; пріоритетності збереження здоров'я людини і охорони навколишнього природного середовища у порівнянні з отриманням економічних переваг від

застосування генетично модифікованих організмів; забезпечення біобезпеки при створенні, дослідженні, випробуванні та використанні генетично модифікованих організмів; свободи поширення інформації про генно-інженерну діяльність, генетично модифіковану продукцію та поводження з генетично модифікованими організмами [94].

Крім зазначеного, варто наголосити на тому, що важливе значення має набрання чинності 4 квітня 2018 року Законом України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» від 18 травня 2017 року № 2042-VIII [95], який, відповідно до пояснювальної записки до його проекту, було розроблено з метою гармонізації законодавства України з Регламентами ЄС № 854/2004, № 882/2004, № 669/2009, Директивою Ради ЄС № 97/78/ЕС, забезпечення високого рівня захисту здоров'я людей та інтересів споживачів [96].

Очевидно, що вказані акти розроблені з метою наближення законодавства України до законодавства ЄС та міжнародних стандартів, зокрема підписаної та ратифікованої Україною Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яка набрала чинності 1 вересня 2017 року [181]. Так, відповідно до пункту «а» частини другої статті 58 вказаної Угоди сторони домовилися про те, що намагатимуться звести до мінімуму свої вимоги щодо маркування чи етикетування (товарів), крім тих, які вимагаються для адаптації асquis ЄС у цій сфері та маркування чи етикетування з метою захисту здоров'я, безпеки чи навколишнього середовища або для інших важливих потреб державної політики [146]. Зазначена Угода також передбачає, що співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, зокрема, сферу заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів

органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах (пункт «с» статті 404) [146].

У Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України 26 травня 2004 року № 332-р з метою забезпечення зміцнення та збереження здоров'я населення, здійснення профілактики захворювань, пов'язаних з порушенням харчування, поліпшення демографічної ситуації в Україні, наголошено, що держава відповідальна за створення соціально-економічних умов, за яких людина може задовольнити свої потреби у повноцінному харчуванні, а також забезпечення функціонування дієвої системи контролю і нагляду за якістю та безпекою продовольчої сировини і харчових продуктів [51]. Показово, що в ній також стверджується, що для досягнення поставленої мети необхідно, зокрема збільшити обсяги використання у вітчизняному виробництві харчової продукції високоякісної сировини і мінімізувати використання з цією метою генетично модифікованої сировини [51]. Відповідно до пункту 6 частини 1 статті 4 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 8 вересня 2011 року до стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні на 2011–2021 роки віднесено широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища [111]. У цьому контексті можна говорити, насамперед, про органічне виробництво. Важливо, що в Україні для органічного виробництва існує необхідний і споживчий, і ресурсний потенціал [179, с. 61]. Позитивним у цьому контексті було ухвалення 3 вересня 2013 року Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», відповідно до статті 1 якого виробництвом органічної продукції (сировини) є виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені цим Законом для отримання

натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів [89].

Підсумовуючи вказане, можна зробити висновок, що для України в контексті євроінтеграційних, глобалізаційних та інших сучасних процесів стратегічно важливим завданням є створення якісного механізму контролю за безпечністю продукції, яка виробляється та знаходиться в обігу. Використання біотехнологій, насамперед генної інженерії рослин та тварин у виробництві сільськогосподарської продукції, прямо пов'язано із забезпеченням якості та безпеки сільськогосподарської продукції.

Варто погодитися з І. В. Дергалюком, який, досліджуючи сучасний зарубіжний досвід продовольчої безпеки, дійшов висновку, що для України важливо переосмислити сучасні загрози продовольчій безпеці в новітніх реаліях розвитку глобальних світових процесів [20, с. 95]. Безпечні та якісні харчові продукти відіграють важливу роль у життєзабезпеченні та збереженні здоров'я людини. Заслуговує на увагу висновок Т. Г. Ковальчук, яка ставить у пряму залежність від якості та екологічної безпеки сільськогосподарської продукції зростання рівня захворюваності на колись маловідомі хвороби: алергію, астму, гіпертонію [38, с. 22]. До цього переліку можна ще додати хвороби шлунково-кишкового тракту та онкологічні захворювання. Проблеми забезпечення якості та безпечності продукції споживчого призначення пов'язані з рівнем захищеності права на життя, права на охорону здоров'я, права на вільний доступ до інформації про якість харчових продуктів тощо. Згідно зі статтею 48 Основного Закону України кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [46]. Відповідно до частини четвертої статті 42 Конституції України держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів [46]. У цьому контексті доцільно вказати, що в Україні передбачено існування спеціального органу, покликаного, між іншим, здійснювати аналіз стану систем біобезпеки та біологічного захисту, а також прогнозування та виявлення

потенційних і реальних загроз біологічного походження національній безпеці України – Комісії з біобезпеки та біологічного захисту при Раді національної безпеки і оборони України, положення про яку затверджено Указом Президента України від 21 квітня 2017 року № 113/2017 [82]. Також в Україні існує Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Положення про яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 року № 667, до основних завдань якої, зокрема, віднесено: реалізацію державної політики у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів; здійснення державного нагляду (контролю) за безпечністю та окремими показниками якості харчових продуктів, дотриманням законодавства про захист прав споживачів, додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованих організмів (підпункт 2 пункту 3 вказаного Положення) [81].

На жаль, встановлені в Україні законодавчі вимоги з питань обігу біотехнологічної продукції часто відверто ігноруються, причиною чого є не лише неякісний контроль за відповідною діяльністю, але й те, що за вчинення протиправних діянь у цій сфері передбачено неадекватні покарання.

Відповідно до статті 90¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року діяннями, за які передбачено адміністративну відповідальність є: 1) невиконання правил і норм у процесі створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій; 2) невиконання правил і норм екологічної безпеки у процесі виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій. Причому і перше, і друге діяння однаково тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від семи до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [39]. Щоб визначити ступінь суровості цих покарань доцільно з'ясувати, чому дорівнює

неоподаткований мінімум доходів громадян, який використовується для встановлення розміру таких штрафів. Згідно з пунктом 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 року якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV цього кодексу для відповідного року [80]. Отже, за вчинення діянь, передбачених статтею 90¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення, наразі може накладатися лише штраф у розмірі від 85 до 170 гривень, але таке покарання явно не пропорційне ризику для життя та здоров'я людей, який можуть становити вищевказані діяння.

Особливо актуальною є проблема притягнення до юридичної відповідальності за виробництво неякісної та небезпечної харчової продукції. Відповідні склади адміністративних правопорушень закріплено в Кодексі України про адміністративні правопорушення, зокрема у його статтях: 42¹ «Виробництво, заготівля, реалізація сільськогосподарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично допустимі рівні концентрації», 42² «Заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції», 166²² «Порушення вимог законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів» [39]. Окрім цього, Кримінальний кодекс України передбачає такий склад злочину, як умисне введення в обіг на ринок України (випуск на ринок України) небезпечної продукції, якщо загальна вартість такої продукції перевищує п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (стаття 227) [53]. Як ми зазначали вище, сума неоподаткованого мінімуму в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV

Податкового кодексу України для відповідного року [80]. Вказаним положенням цього кодексу встановлено рівень податкової соціальної пільги у розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року [80]. Згідно зі статтею 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» від 7 грудня 2017 року прожитковий мінімум для працездатних осіб з 1 січня 2018 року встановлено у розмірі 1762 гривень [93]. Отже, для притягнення до відповідальності за статтею 227 Кримінального кодексу України необхідно встановити факт умисного випуску на ринок України небезпечної продукції, загальна вартість якої перевищує 440 тис. 500 грн.

Важливим для удосконалення регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та результатів біотехнологічної діяльності вважаємо посилення адміністративно-правової відповідальності за правопорушення у вказаній сфері, а також доповнення Кримінального кодексу України з метою криміналізації низки суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із застосуванням сучасних біотехнологій. Водночас, як правильно підкреслює В. С. Кайдашов, відсутні правові важелі щодо забезпечення реального виконання законодавства про безпечність та якість сільськогосподарської продукції, а також дієвий механізм притягнення до відповідальності виробників за неякісну та небезпечну харчову продукцію [33, с. 104].

Які б чудові можливості та майбутнє не обіцяли нові технології, перед нами постали раніше невідомі проблеми, які, передусім, потребують якісного правового врегулювання та зумовлюють необхідність кримінально-правової охорони суспільних відносин, які складаються у сфері застосування біотехнологій [167, с. 281].

Справедливо зазначають К. І. Караваєва та Р. В. Кравцов, що захист прав людини, які можуть бути істотно порушені сучасними біотехнологіями, повинен здійснюватися різними правовими засобами, у тому числі й кримінально-правовими [35]. Заслуговує на увагу їх думка, що переважна більшість суспільних відносин, пов'язаних із використанням біотехнологій, має

захищатися нормами найбільш репресивної галузі права, тобто кримінального права, оскільки подібні правопорушення зачіпають найцінніші блага, як життя і здоров'я людини, а, отже, можуть заподіювати підвищену суспільну небезпеку і мають бути криміналізовані. Зрозуміло, що доповнення кримінального законодавства новими складами злочинів зазвичай зумовлено розвитком та ускладненням суспільних відносин. Так, як наголошує Г. В. Чеботарьова, система кримінально-правових норм, наявність яких забезпечує охорону правопорядку у сфері медичної діяльності, формувалася і розвивалася поступово: від фрагментарних, поодиноких згадувань про відповідальність осіб, які займалися лікуванням, до численних заборон, які існують сьогодні [176, с. 487]. Однак необхідно враховувати й те, що помилкова криміналізація закладає підвалини для безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності, призводить до утворення дублюючих та непотрібних норм та, як наслідок, до порушення принципу економії репресії [67, с. 95]. Як справедливо з цього приводу зазначає А. А. Митрофанов, результати й процес криміналізації покладають на державу значну відповідальність перед особою та суспільством, цей крок вимагає ґрунтовного знання соціально-політичної дійсності суспільства у певний момент [68, с. 62].

Розвиток біотехнологій пов'язаний із якісними перетвореннями в різних сферах суспільного життя. Постали нові можливості як для досягнення правомірних цілей, так і для вчинення протиправних діянь. Так, прогрес медицини, на думку Г. В. Чеботарьової, з одного боку є великим благом для людства, а з іншого породжує невідомі раніше соціально-правові проблеми, пов'язані з використанням нових біомедичних технологій [177, с. 523].

В існуючих реаліях доповнення вітчизняного кримінального законодавства в контексті розвитку біотехнологій, на нашу думку, є виправданим та необхідним. Протиправні діяння, пов'язані з використанням сучасних біотехнологій, можуть відрізнятися особливою суспільною небезпечністю. Їх об'єктом може виступати не лише життя та здоров'я, гідність конкретної людини (людей), але також безпека та благополуччя людства в цілому. Такими ми

вважаємо, наприклад, діяння, спрямовані проти генетичної цілісності та недоторканності людини (внесення змін до геному людини, які можуть успадковуватися її нащадками, з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер тощо).

Як ми вже наголошували, чинний Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року не передбачає спеціальних складів злочинів, присвячених криміналізації діянь у сфері застосування сучасних біотехнологій. Для обґрунтування доцільності доповнення Кримінального кодексу України такими новими положеннями варто проаналізувати ті його статті, за якими можуть кваліфікуватися діяння, пов'язані із застосуванням сучасних біотехнологій.

Стаття 141 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного, якщо ці дії спричинили смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки [53]. Як бачимо, за конструкцією закріпленого складу злочину для кваліфікації за цією статтею необхідним є встановлення факту настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті або інших тяжких наслідків. Водночас такі наслідки у разі застосування сучасних біотехнологічних лікарських засобів можуть настати для особи, щодо якої вони були застосовані, через значний період часу, або настати вже для її нащадків (що може ускладнити чи, навіть, унеможливити встановлення причинного зв'язку між діянням та наслідком). Цілком логічно, що необхідно криміналізувати проведення клінічних випробувань лікарських засобів, отриманих за допомогою сучасних біотехнологічних методів, незалежно від настання наслідків, але якщо такі дії могли чи можуть призвести до тяжких наслідків. Зазначене можна зробити шляхом доповнення вказаної статті кваліфікованим складом злочину.

Згідно з частиною першою статті 142 Кримінального кодексу України криміналізовано незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи

здоров'я. За вказане діяння передбачена санкція у виді штрафу до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або обмеження волі на строк до чотирьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [53]. Під незаконним проведенням дослідів над людиною, очевидно, необхідно розуміти проведення різноманітних дослідів, порядок та зміст яких суперечить чинному законодавству України. Так, відповідно до статті 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці; забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліду [75]. Важливими в контексті нашого дослідження є положення статті 42 Основ законодавства України про охорону здоров'я, відповідно до яких медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди здоров'ю пацієнта (частина перша); медичне втручання, пов'язане з ризиком для здоров'я пацієнта, допускається як виняток в умовах гострої потреби, коли можлива шкода від застосування методів діагностики, профілактики або лікування є меншою, ніж та, що очікується в разі відмови від втручання, а усунення небезпеки для здоров'я пацієнта іншими методами неможливе (частина друга); ризиковані методи діагностики, профілактики або лікування визнаються допустимими, якщо вони відповідають сучасним науково обґрунтованим вимогам, спрямовані на відвернення реальної загрози життю та

здоров'ю пацієнта, застосовуються за згодою інформованого про їх можливі шкідливі наслідки пацієнта, а лікар вживає всіх належних у таких випадках заходів для відвернення шкоди життю та здоров'ю пацієнта (частина третя) [75].

Особливої уваги заслуговує положення частини другої статті 29 (із назвою «Збереження генофонду народу України») Основ законодавства України про охорону здоров'я, згідно з яким «забороняється медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини» [75]. На нашу думку, зазначене положення є недостатньо чітким та конкретним, відтак неможливо однозначно встановити, у чому може полягати суть такого розладу та який зміст вкладено у поняття «генетичний апарат людини». Очевидно, це положення необхідно тлумачити в такий спосіб, щоб гарантувати найкращий рівень захисту людини від можливих загроз для її генетичної безпеки.

Попри те, що у вітчизняному законодавстві закріплено певні вимоги до застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини, а також існує загальна норма, яка криміналізує проведення незаконних дослідів, на наше глибоке переконання, існує однозначна необхідність окремо криміналізувати низку діянь, пов'язаних із маніпуляціями над людським геномом, ембріонами, із встановленням адекватних санкцій за їх вчинення з диференціацією відповідальності залежно від наслідків, які настали. Так, необхідно криміналізувати: маніпуляції над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямовані на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини. Необхідність вжиття зазначених заходів підтверджує і проведений нами аналіз зарубіжного законодавства у сфері кримінально-правової охорони генетичної недоторканності людини та ембріонів людини.

Стаття 143 Кримінального кодексу України присвячена криміналізації порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин

людини [53]. Однак порушення встановленого законом порядку трансплантації людині ксенотрансплантатів (анатомічних матеріалів тварин), у тому числі отриманих від генетично модифікованих тварин, очевидно, мають кваліфікуватися, за наявності на те підстав, за статтею 142 Кримінального кодексу України, як незаконне проведення дослідів над людиною.

Перші умовно успішні ксенотрансплантації були проведені на початку ХХ століття, але трансплантати функціонували протягом незначного часу або призводили до смерті [16, с. 17–18]. Біотехнології можуть у майбутньому забезпечити масове вирощування ксенотрансплантатів, однак на сучасному етапі ризику від використання таких анатомічних матеріалів у сфері трансплантології є дуже високими. Зокрема, вчені звертають увагу на можливість настання негативних наслідків пересадки людині штучно вирощених у спеціально адаптованих за допомогою генно-інженерних методів тваринних організмах (часто свиней та мавп) ксенотрансплантатів, а також на етичних проблемах такої діяльності [180]. З огляду на зазначене у Кримінальному кодексі України бажано передбачити спеціальний склад злочину, присвячений криміналізації діянь, спрямованих на трансплантацію людині анатомічних матеріалів генетично модифікованих тварин, які призвели чи можуть призвести до тяжких наслідків.

Варто зазначити, що в Україні діє Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16 липня 1999 року, покликаний, відповідно до його преамбули, забезпечувати додержання в Україні прав людини та захист людської гідності при застосуванні трансплантації та здійсненні іншої, пов'язаної з нею діяльності [113]. Аналіз його змісту дає підстави для висновку, що він не містить спеціальних приписів, покликаних регулювати трансплантацію людині органів та інших анатомічних матеріалів, отриманих від генетично модифікованих тварин. Вказаний Закон втратить чинність 1 січня 2019 року – з дня введення в дію Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17 травня 2018 року, яким, зокрема, запроваджується заборона пересадки людині органів та інших анатомічних матеріалів тварини (частина перша статті 18), але

передбачається можливість використання для імплантації людині медичних виробів, виготовлених з анатомічних матеріалів тварин (стаття 1, частина друга статті 18). Новим Законом також буде розширено предмет злочину, передбаченого у статті 143 Кримінального кодексу України, (зараз ним є органи та тканини людини, а будуть анатомічні матеріали людини), проте ним і надалі не будуть охоплюватись анатомічні матеріали тварини [101].

Біотехнології можуть застосовуватися для створення бактеріологічної зброї масового знищення, під якою розуміють біологічні засоби (бактерії, віруси, інші живі організми та речовини, які виробляються ними), а також засоби їх застосування, створені з метою спричинити загибель, захворювання чи інше неповноцінне функціонування людей, тварин, рослин або зараження довкілля [54, с. 1175]. При цьому теоретично можливим є керування деструктивним впливом такої зброї, а відтак і її спрямування проти окремих груп людей, носіїв певних генів. Невипадково в кримінальному законодавстві окремих країн, наприклад Колумбії (стаття 367 Кримінального кодексу) [214] та Королівства Іспанія (стаття 160 Кримінального кодексу) [227], використання генної інженерії для виробництва біологічної зброї є кваліфікуючою ознакою. Також у злочинних цілях можливе умисне поширення небезпечних продуктів харчування, медикаментів, отриманих із використанням сучасних біотехнологій. Вказані діяння можуть викликати масштабні порушення права на життя цілих груп людей.

З огляду на зазначене, доцільним є доповнення статей 439 «Застосування зброї масового знищення», 440 «Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення» та 442 «Геноцид» Кримінального кодексу України новими приписами, які встановлюють для складів злочинів, передбачених цими статтями, таку кваліфікуючу ознаку, як застосування сучасних біотехнологій та/або використання результатів їх застосування для вчинення відповідних злочинів [157, с. 58].

Враховуючи, що використання продуктів сучасної біотехнологічної діяльності становить численні потенційні та реальні небезпеки для життя та

здоров'я людини, безпосередньо зумовлює виникнення перешкод для забезпечення важливих конституційних прав людини, спираючись на положення частини першої статті 3 Конституції України, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, можна стверджувати про термінову необхідність введення тимчасового мораторію на промислове виробництво та використання трансгенних організмів в Україні, а також вивільнення таких організмів у відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності [168, с. 95]. Варто зазначити, що сьогодні вчиняються спроби запровадження такої нормативної заборони. Так, 10 листопада 2015 року на розгляд Верховної Ради України було внесено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання генетично модифікованих організмів» (реєстр. № 3446), але згодом, 1 листопада 2016 року, його було відкликано [92]. Заслужують на увагу окремі положення пояснювальної записки до вказаного проекту закону. Так, у ньому наголошувалося, що «незважаючи на те, що застосування досліджень генної інженерії сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, вирішуючи таким чином проблеми продовольчої безпеки, не можна водночас не враховувати результати незалежних досліджень, які доводять, що ГМО призводять до онкологічних захворювань, безпліддя, алергії, токсикозів, смертності і захворюваності новонароджених, генетичних каліцтв, зменшення чисельності та зникнення багатьох видів тварин та рослин, руйнації біосфери. Безпечність впливу ГМО на здоров'я людини та живі організми не підтверджена наукою» [92]. Якраз відсутністю упевненості в безпечності трансгенних організмів у вказаному законопроекті обґрунтовувалася необхідність запровадження вказаної заборони. Крім цього, абсолютно справедливо підкреслювалося, що «Україна здатна забезпечити населення вільним від ГМО продовольством», вона «повинна побудувати подібну до європейської систему біобезпеки, але із власними

особливостями...цією особливістю має бути екологічно чиста сільськогосподарська продукція» [92].

Очікує свого розгляду Верховною Радою України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо введення до 2023 року мораторію на вирощування генетично модифікованих сільськогосподарських рослин, виробництво, переробку, обіг, транзит та ввезення ГМО, здатних до самовідтворення або передачі спадкових факторів» від 13 липня 2016 року (реєстр. № 4968) [91].

Наразі хоча й можна говорити про очевидну недосконалість вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій, однак усе ж таки можна виокремити такі основні нормативні засоби, які є важливими складовими зазначеного механізму:

1) пов'язані з використанням сучасних біотехнологій спеціальні нормативні приписи щодо:

– заборони медичного втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини;

– заборони репродуктивного клонування людини;

2) пов'язані з поводженням із генетично модифікованими організмами в Україні спеціальні нормативні приписи щодо:

– пріоритетності збереження здоров'я людини і охорони довкілля у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування генетично модифікованих організмів;

– необхідності забезпечення заходів щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у господарських цілях;

– здійснення контролю за ввезенням на митну територію України генетично модифікованих організмів та продукції, отриманої з їх використанням, їх реєстрацією та обігом;

– заборони використання генетично модифікованих організмів у дитячому харчуванні;

- заборони обігу в Україні незареєстрованих генетично модифікованих організмів;

- обов'язковості маркування продуктів харчування, які містять генетично модифіковані організми.

Зазначена друга група таких засобів характеризуються високою декларативністю, низьким рівнем забезпечення їх дотримання.

Для удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод необхідно упровадити нормативні засоби щодо:

- заборони генетичної модифікації людини (за аналогією з конституційно-правовими приписами зарубіжних держав щодо встановлення обмежень у сфері застосування біотехнологій);

- криміналізації: маніпуляцій над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини;

- доповнення Кримінального кодексу України новими приписами: у статті 141 передбачити окремий склад злочину – проведення клінічних випробувань лікарських засобів, отриманих за допомогою сучасних біотехнологічних методів, якщо такі дії могли чи можуть призвести до настання тяжких наслідків; для складів злочинів, передбачених статтями 439 «Застосування зброї масового знищення», 440 «Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення» та 442 «Геноцид», встановити таку кваліфікуючу ознаку, як застосування сучасних біотехнологій та/або використання результатів їх застосування для вчинення відповідних злочинів;

- посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій (зокрема, внесення змін до статті 90¹

Кодексу України про адміністративні правопорушення);

– забезпечення достовірності маркування продуктів харчування на предмет вмісту генетично модифікованих організмів (доцільно виключити положення Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», яке дозволяє наносити позначку «без ГМО» на харчовий продукт лише на підставі відсутності даних від постачальників про наявність в інгредієнтах генетично модифікованих організмів (частина п'ята статті 39).

Доцільним є запровадження в Україні нормативного засобу щодо заборони промислового виробництва та використання трансгенних організмів, а також вивільнення таких організмів у відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності.

Важливою складовою механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій є спеціальні приписи міжнародних актів. У підрозділі 3.1 розділу 3 цієї роботи наведено низку таких актів, які Україні необхідно ратифікувати.

Говорячи ж про інституційну складову (інституційні засоби) механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій необхідно наголосити, що в Україні як державний, так і громадський інституційний контроль за забезпеченням дотримання упроваджених нормативних засобів, пов'язаних із регламентацією використання біотехнологій та їх продуктів, на сьогодні є вкрай неефективними. Першочергового вирішення потребує проблема неналежного функціонування відповідних спеціальних державних інституцій. Крім цього, наразі необхідно забезпечити об'єктивне інформування населення про сутність, природу, переваги та небезпеки трансгенних організмів, створити в Україні необхідні умови для участі громадськості у прийнятті стратегічно важливих рішень щодо використання результатів сучасної біотехнологічної діяльності. Після вжиття таких заходів громадський контроль поряд із системою здійснення контролю з боку держави може сприяти гарантуванню більш повної захищеності життя та здоров'я людей в Україні, а відтак і більш повноцінному забезпеченню захисту конституційного права людини на життя.

Висновки до розділу 3

1. Низка міжнародних актів, важливих для забезпечення більш повного захисту права людини на життя, потребує ратифікації Верховною Радою України. До таких актів належать: Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини стосовно заборони клонування людських істот від 12 січня 1998 року, Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність та відшкодування від 15 жовтня 2010 року до Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття та Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень від 25 січня 2005 року.

2. Необхідним є удосконалення міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів шляхом: запровадження імперативних норм щодо меж застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимог до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів; встановлення основних вимог до маркування генетично модифікованих організмів; регламентації можливості та умов вивільнення генетично модифікованих організмів у відкриті системи (довкілля); встановлення основних вимог до контролю за безпечністю генетично модифікованих організмів; регламентації ведення універсальних інформаційних баз про внесені до геномів живих організмів зміни; запровадження міжнародної системи превенції виготовленню біологічної зброї із застосуванням біотехнологій та біотероризму. Також наразі необхідно встановити універсальну міжнародно-правову заборону генетичної модифікації людини.

3. Важливими складовими вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій є нормативні засоби, пов'язані з використанням сучасних біотехнологій, а також

із поведженням із генетично модифікованими організмами, у вигляді спеціальних приписів щодо: заборони медичного втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини; заборони репродуктивного клонування людини; пріоритетності збереження здоров'я людини і охорони довкілля у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування генетично модифікованих організмів; необхідності забезпечення заходів щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у господарських цілях; здійснення контролю за ввезенням на митну територію України генетично модифікованих організмів та продукції, отриманої з їх використанням, їх реєстрацією та обігом; заборони використання генетично модифікованих організмів у дитячому харчуванні; заборони обігу в Україні незареєстрованих генетично модифікованих організмів; обов'язковості маркування продуктів харчування, які містять генетично модифіковані організми тощо.

4. Для удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя необхідним є упровадження нормативних засобів щодо:

– заборони генетичної модифікації людини (за аналогією з конституційно-правовими приписами зарубіжних держав щодо встановлення обмежень у сфері застосування біотехнологій) – доцільно доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів»;

– криміналізації: маніпуляцій над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін;

поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини; трансплантації людині анатомічних матеріалів генетично модифікованих тварин, що призвела чи може призвести до тяжких наслідків;

– доповнення Кримінального кодексу України новими приписами: у статті 141 передбачити окремий склад злочину – проведення клінічних випробувань лікарських засобів, отриманих за допомогою сучасних біотехнологічних методів, якщо такі дії могли чи можуть призвести до настання тяжких наслідків; для складів злочинів, передбачених статтями 439 «Застосування зброї масового знищення», 440 «Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення» та 442 «Геноцид», встановити таку кваліфікуючу ознаку, як застосування сучасних біотехнологій та/або використання результатів їх застосування для вчинення відповідних злочинів;

– посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій (зокрема, внесення змін до статті 90¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення);

– забезпечення достовірності маркування продуктів харчування на предмет вмісту генетично модифікованих організмів (необхідно виключити положення Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», яке дозволяє наносити позначку «без ГМО» на харчовий продукт лише на підставі відсутності даних від постачальників про наявність в інгредієнтах генетично модифікованих організмів (частина п'ята статті 39).

Доцільним є запровадження в Україні нормативного засобу щодо заборони промислового виробництва та використання трансгенних організмів, а також вивільнення таких організмів у відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності.

Необхідно також вжити заходів для створення в Україні ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням норм, які регламентують сучасну біотехнологічну діяльність та використання її продуктів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне дослідження конституційного права людини на життя й вирішене наукове завдання, що полягало в розробці теоретико-правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також формулюванні та обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту цього права в контексті розвитку біотехнологій.

Основні науково-теоретичні та практичні результати дослідження викладені в таких висновках:

1. Як у правовій думці, так і в юридичній практиці чітко окреслилася тенденція до усе більш широкого розуміння права людини на життя, а також до відмови від розуміння змісту цього права виключно як заборони свавільного позбавлення життя. Право людини на життя доцільно розглядати не лише як право на біологічне існування, але й як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя.

2. Право людини на життя в найбільш широкому розумінні можна розглядати як комплекс об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

3. Практика судових органів, зокрема ЄСПЛ, підтверджує сучасну глобальну тенденцію до усе більш широкого розуміння права людини на життя. Зазначений підхід має враховуватися в Україні як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні. У вітчизняній правовій науці доцільно остаточно сприйняти широкий підхід до розуміння права людини на життя, доконечно відійшовши від його виключно вузького розуміння лише як заборони свавільного позбавлення життя.

4. Суміжними з правом на життя є права, безпосередньо пов'язані з цим правом, від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя. Усі права цієї категорії для кращого розуміння природи їх зв'язків із правом на життя можна поділити на дві групи:

1) права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя;

2) права, які забезпечують вільне й гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами.

5. У науці та судовій практиці склалися три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини. Відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя. Згідно з другим підходом – пріоритетним і оптимальним у сучасних умовах – право людини на життя необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз. Широке розуміння права людини на життя виправдане з огляду на те, що життя людини не обмежується лише фізичним існуванням, але передбачає також і реалізацію важливих функцій у соціальній та духовній сферах прояву сутності людини. За цим підходом право на життя забезпечується, зокрема, завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на життя, тобто є суміжними з ним. Відповідно ж до третього підходу, право людини на життя об'єднує в собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям.

6. Розвиток сучасних біотехнологій не лише відкрив нові можливості для вирішення проблем людства, але й зумовив зростання можливостей для біотероризму, уможливив створення «дизайнерських дітей», клонів людей,

живих організмів, отриманих у результаті комбінування генетичного матеріалу людини та тварин, тощо. Сучасній біотехнологічній діяльності властива значна недосконалість як теоретичної, так і емпіричної складової, що зумовлює суттєві ризики для життя і здоров'я людей та для довкілля. У контексті застосування сучасних біотехнологій постають загрози для забезпечення цілої низки прав людини та очевидним стає те, що ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами людини, а також вузький підхід до розуміння зазначеного права перешкоджають його повноцінному забезпеченню.

На сьогодні у всьому світі необхідною є якісна, узгоджена й адекватна юридична регламентація суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій відповідно до принципу перестороги та на основі визнання цінності людини, її життя та поваги до її гідності.

7. В умовах стрімкого розвитку біотехнологій відбувається трансформація змісту права людини на життя, зумовлена двома рушійними силами: 1) об'єктивними реаліями – розвитком і ускладненням суспільних відносин внаслідок виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення; 2) суб'єктивним сприйняттям людиною цих нових реалій та їх врахуванням у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини. Так, у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій забезпечення генетичної безпеки та недоторканності людини стало невід'ємною складовою забезпечення права на життя. Важливою гарантією права людини на життя є забезпечення екологічної безпеки, для якої в контексті розвитку біотехнологій також постали суттєві загрози.

8. Діяльність, спрямована на умисне внесення до геному людини змін, що можуть успадковуватися, та яка за певних умов може призвести до знищення

людини як біологічного виду, є прямим посяганням на конституційне право людини на життя та на людську гідність – основу й першопричину існування і гарантування усіх прав і свобод.

9. У сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності в контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна універсальна заборона генетичної модифікації людини та юридична регламентація меж і порядку застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм.

10. Низка міжнародних актів, важливих для забезпечення більш повного захисту права людини на життя, потребує ратифікації Верховною Радою України. До таких актів належать: Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини стосовно заборони клонування людських істот від 12 січня 1998 року, Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність та відшкодування від 15 жовтня 2010 року до Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття та Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень від 25 січня 2005 року.

11. Необхідним є удосконалення міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів шляхом: запровадження імперативних норм щодо меж застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимог до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів; встановлення основних вимог до маркування генетично модифікованих організмів; регламентації можливості та умов вивільнення генетично модифікованих організмів у відкриті системи (довкілля); встановлення основних вимог до контролю за безпечністю генетично модифікованих організмів; регламентації ведення універсальних

інформаційних баз про внесені до геномів живих організмів зміни; запровадження міжнародної системи превенції виготовленню біологічної зброї із застосуванням біотехнологій та біотероризму.

12. Для удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій необхідним є упровадження нормативних засобів щодо:

- заборони генетичної модифікації людини (доцільно доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів»);

- визначення кримінально караними діями: маніпуляцій над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини; трансплантації людині анатомічних матеріалів генетично модифікованих тварин, що призвела чи може призвести до тяжких наслідків;

- доповнення статей 141, 439, 440, 442 Кримінального кодексу України новими приписами, що встановлюють для складів злочинів, передбачених цими статтями, таку кваліфікуючу ознаку, як застосування сучасних біотехнологій та/або використання результатів їх застосування для вчинення відповідних злочинів;

- посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій (зокрема, внесення змін до статті 90¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення);

- забезпечення достовірності маркування продуктів харчування на предмет

вмісту генетично модифікованих організмів (необхідно виключити положення Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року № 771/97–ВР, яке дозволяє наносити позначку «без ГМО» на харчовий продукт лише на підставі відсутності даних від постачальників про наявність в інгредієнтах генетично модифікованих організмів (частина п'ята статті 39).

Доцільним є запровадження в Україні нормативного засобу щодо заборони промислового виробництва та використання трансгенних організмів, а також вивільнення таких організмів у відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності.

Необхідно також вжити заходів для створення в Україні ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням норм, які регламентують сучасну біотехнологічну діяльність та використання її продуктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Права человека и закон: историко-теоретические аспекты. Санкт-Петербург. Изд-во «Юридический центр Пресс». 2004. 322 с.
2. Бабаджанов И. Х. Жизнь и смерть человека как институционально-правовые категории (теоретико-аксиологический и частно-правовой анализ): дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Бабаджанов Исрофил Хусейнович; Институт философии, политологии и права им. А.М. Баховаддинова Академии Наук Республики Таджикистан. Душанбе, 2014. 403 с.
3. Басовська К. О. Право людини на життя: юридична природа та зміст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*: зб. наук. Праць. Київ. 2013. Вип. 60. С. 564 – 571.
4. Бердяев Н. А. Проблема человека. К построению христианской антропологии. Москва. Путь, 1936. № 50. С. 3–26.
5. Бочкова І. І. Біотехнології в промисловості: господарсько-правовий аспект. *Шляхи формування національної інноваційної системи та удосконалення інноваційного законодавства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 11 листопада 2011 р.). Харків: Нац. акад. прав. наук України, НДІ прав. забезп. інновац. розв., Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. С. 195–198.
6. Бочкова І. І. Стан господарсько-правового регулювання використання біотехнології як засобу вирішення глобальних проблем. *Процеси економічної глобалізації та напрями модернізації правового господарського порядку в Україні*: матеріали круглого столу (Харків, 26 квітня 2012 р.). Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», Юрайт. 2012. С. 99–104.
7. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. Москва: Наука, 1991. 271 с.
8. Віденська декларація та Програма дій: міжнародний документ від 25.06.1993. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504/page (дата звернення: 15.09.2018).

9. Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека: международный документ от 19.10.2005. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml (Дата обращения: 08.08.2018).
10. Всесвітня Хартія природи: міжнародний документ від 01.01.1982 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_453 (дата звернення: 15.03.2018).
11. Гетьман А. П., Лозо В. И. Правовые проблемы экологической политики Европейского Союза и Украины: монография. Харьков: Право, 2014. – 280 с.
12. ГМО в Украине: быть или не быть?! (6 Февраля 2017) URL: <http://zdorovo.ua/novost/gmo-v-ukraine-byt-ili-ne-byt> (дата звернення: 29.03.2018).
13. Гнатик Е. Н. Генетическая инженерия человека: вызовы, проблемы, риски. Москва: Книжный дом «Либроком», 2009. 240 с.
14. Головистикова А. Н. Философское содержание категории «жизнь» и ее реализация в праве. *Государство и право*. 2005. № 6. С. 30–39.
15. Головистикова А. Н. Конституционно-правовая охрана жизни человека в Российской Федерации: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Головистикова Анастасия Николаевна; Московский гуманитарный институт. Москва, 2005. 233 с.
16. Гринчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини: монографія. Харків: Право, 2011. 296 с.
17. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища: міжнародний документ від 16.06.1972. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 29.03.2018).
18. Декларація Організації Об'єднаних Націй про клонування людини: міжнародний документ від 08.03.2005. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_d57 (дата звернення: 26.01.2018).
19. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку: міжнародний документ від 14.06.1992. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (дата звернення: 26.01.2018).

20. Дергалюк І. В. Сучасний зарубіжний досвід забезпечення продовольчої безпеки. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Економіка*. 2010. № 1. С. 90–96.

21. Державна програма розвитку внутрішнього виробництва, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 року № 1130 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-п> (дата звернення: 29.03.2018).

22. Державна програма розвитку промисловості на 2003–2011 роки, схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 28.07.2003 року № 1174 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1174-2003-%D0%BF> (дата звернення: 29.03.2018).

23. Державна цільова програма біобезпеки та біологічного захисту на 2015–2020 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 01.05.2013 № 620 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/620-2013-%D0%BF/para9#n9> (дата звернення: 29.03.2018).

24. Дитина «від трьох батьків»: українські медики успішно застосували власну методику подолання безпліддя (18.01.2017) URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28242012.html> (дата звернення: 15.03.2018).

25. Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини стосовно заборони клонування людських істот: міжнародний документ від 12.01.1998 ETS № 168. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_526 (дата звернення: 26.01.2018).

26. Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень: міжнародний документ від 25.01.2005 № ETS № 195. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_686 (дата звернення: 26.01.2018).

27. Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина. *Право України*. 2002. № 5. С. 37–41.

28. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10.12.1948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 26.01.2018).

29. Загальна декларація про геном людини та права людини: міжнародний документ від 11.11.1997 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_575 (дата звернення: 26.01.2018).

30. Зимовець Р. В. Буття-до-смерті і право на життя. До питання про екзистенціальні джерела права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 235–249.

31. Золотарева Е. А. Право и биомедицинская этика: соотношение, принципы и формы взаимодействия: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Золотарева Елена Анатольевна; Рост. юрид. ин-т МВД РФ. Ростов-на-Дону, 2009. 152 с.

32. Ізотова Л. Доступ до інформації як запорука якості життя. *Право України*. 2007. № 10. С. 32–34.

33. Кайдашов В. С. Актуальні проблеми, пов'язані із забезпеченням належної безпечності та якості сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД*: зб. наук. праць Міжнар. науково-практичної конференції (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.). Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С. 102-105.

34. Кальченко Н. В. Право человека и гражданина на жизнь и его гарантии в Российской Федерации: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Кальченко Наталья Викторовна; Высшая следственная школа МВД России. Волгоград, 1995. 193 с.

35. Караваева Е. І., Кравцов Р. В. Биомедицинские технологии: Вопросы правового регулирования и ответственности. *Сибирский Юридический Вестник*. 2005. № 3. URL: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229696> (дата звернення: 01.02.2018).

36. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття: міжнародний документ від 29.01.2000. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_935 (дата звернення: 29.03.2018).

37. Кашинцева О. Ю. Наріжні проблеми захисту прав людини у сфері біотехнології та медицини. *Право України*. 2009. № 4. С. 152–157.

38. Ковальчук Т. Г. Екологічна безпека продуктів харчування: поняття та зміст. *Право України*. 1997. №5. С. 22–25.

39. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 05.10.2018).

40. Коментар до Конституції України / В. Б. Авер'янов, В. Ф. Бойко, В. І. Борденюк та ін.; Ін-т законодавства Верхов. Ради України; редкол.: В. Ф. Опришко (голова) та ін. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1996. 376 с.

41. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення: міжнародний документ від 10.04.1972. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_054 (дата звернення: 25.03.2018).

42. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція): міжнародний документ від 25.06.1998 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 25.03.2018).

43. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину: міжнародний документ від 04.04.1997. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (дата звернення: 25.03.2018).

44. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ (дата звернення: 15.09.2018).

45. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

46. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.09.2018).

47. Конституція України: науково-практичний коментар / Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 808 с.

48. Конституція України: офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина / Авт.- упорядн. М. І. Хавронюк. Київ: Парламент. вид-во, 1999. 544 с.

49. Концепція Державної цільової програми біобезпеки та біологічного захисту на 2018–2023 роки: проект URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20161027_0.html#1 (дата звернення: 15.03.2018).

50. Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 № 675-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/675-2004-%D1%80> (дата звернення: 15.03.2018).

51. Концепція поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 № 332-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/332-2004-%D1%80> (дата звернення: 15.03.2018).

52. Крилова Н. Є. Застосування сучасних біомедичних технологій: кримінально-правовий аспект. *Юридичний вісник України*. 2007. № 21. С. 8–9.

53. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/> (дата звернення: 05.10.2018).

54. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація., вид. четверте, доповн. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 1208 с.
55. Кузнецов В. В., Баранов А. С., Лебедев В. Г. Генетически модифицированные организмы: наука и жизнь. *Наука и жизнь*. 2008. № 6. С. 12–26.
56. Кузьменко Я. П. Місце права на життя в системі прав людини. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 2. С. 57–62.
57. Кутафин О. Е. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации. Москва: Юристъ, 2004. 407 с.
58. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини і громадянина. Навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 440 с.
59. Линник Л. Н. Конституционное право на жизнь: введение в теорию. Чебоксары, 1995. 281 с.
60. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
61. Лукьянец В., Соболев О. Горизонты гуманитарии: проблема постчеловеческого будущего. *Філософія освіти*. 2006. № 3(5). С. 145–164.
62. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. – 384 с.
63. Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110–117.
64. Малейна М. Н. О праве на жизнь. *Государство и право*. 1992. № 2. С. 50–59.
65. Малышева Г. И. Права и жизнь человека. *Государство и право в изменяющемся мире*: материалы международной научно-практической конференции. (Нижний Новгород, 5 марта 2015 г.). Нижний Новгород: ПФ ФГБОУВО «РГУП», 2016. 1206 с.
66. Международная декларация о генетических данных человека: международный документ от 16.10.2003. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/genome_dec.shtml (Дата обращения: 08.08.2018).

67. Мельник М. І. Помилкова криміналізація: види, причини та наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 5. С. 94–99.
68. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. 132 с.
69. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16.12.1966. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 15.09.2018).
70. Мірошніченко О. А. Закріплення права людини на життя в міжнародних документах. *Проблеми законності*. Вип. 59. 2003. С. 200–204.
71. Мірошніченко О. А. Право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ольга Анатоліївна Мірошніченко; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 18 с.
72. Мотрошилова Н. В. История философии: Запад – Россия – Восток (книга четвертая: Философия XX в.) / Под редакцией проф. Н. В. Мотрошиловой и проф. А. М. Руткевича. 2-е изд. Москва: «Греко-латинский кабинет», 2000. 448 с.
73. Ніколієнко Н.В. Біоетичний вимір сучасних біотехнологічних практик. *Філософські проблеми гуманітарних наук: наукове видання*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. № 16/17. С. 88–92.
74. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия: в 9 т. Т. 6: Изобретения и технологии. Москва: «Издательский Дом «Инфра-М», Издательство «Весь мир», 2002. 416 с.
75. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 10.08.2018).

76. Островська Б. 20-річний ювілей Конвенції Ов'єдо: досягнення і перспективи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 2. С. 99–104.

77. Петрик В. О. Забезпечення особистої безпеки через маркування ГМ продуктів харчування. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 43. С. 541–548.

78. Піддубний О. Ю. До питання про правовідносини у сфері біотехнологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.)*. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2010. С. 327–331.

79. Пірко Я. В., Корховий В. І., Кашеваров Г. П. та ін. Впровадження методів контролю генетично модифікованих компонентів у насіннєвому матеріалі сільськогосподарських культур та стандартизація їх нормативного забезпечення. *Наука та інновації*. 2009. № 2. С. 38–49.

80. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page> (дата звернення: 05.10.2018).

81. Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 667. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.08.2018).

82. Положення про Комісію з біобезпеки та біологічного захисту при Раді національної безпеки і оборони України, затверджене Указом Президента України від 21.04.2017 № 113/2017. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/113/2017> (дата звернення: 15.12.2017).

83. Порядок денний на XXI століття (Agenda 21), прийнятий Організацією Об'єднаних Націй на Міжнародній конференції з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992 році (Самміт Землі). URL:

<https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21> (дата звернення: 15.12.2017).

84. Порядок проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 26.08.2005 № 426. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1210-15> (дата звернення: 15.08.2017).

85. Права человека: учебник для вузов / Ответственный редактор – Е. А. Лукашева. Москва: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. 573 с.

86. Право на жизнь, запрет пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания: европейские стандарты, российское законодательство и правоприменительная практика / К. Бойл, Л. М. Чуркина, А. В. Деменева, Б. Лабунец / Под общ. ред. С. И. Беляева. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. 244 с.

87. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. 976 с.

88. Про біологічну безпеку України: рішення Ради національної безпеки і оборони України, введене в дію Указом Президента від 6 квітня 2009 року № 220/2009. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0003525-09> (дата звернення: 18.02.2018).

89. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 № 425-VII URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/425-18> (дата звернення: 29.03.2018).

90. Про внесення змін до деяких законів України щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів та обігу, відстеження і маркування харчових продуктів, кормів та/або кормових добавок, ветеринарних препаратів, отриманих з використанням генетично модифікованих організмів: проект Закону України від 19.10.2017 (реєстр. № 7210). URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62750 (дата звернення: 20.03.2018).

91. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо введення до 2023 року мораторію на вирощування генетично модифікованих сільськогосподарських рослин, виробництво, переробку, обіг, транзит та ввезення ГМО, здатних до самовідтворення або передачі спадкових факторів: проект Закону України від 13.07.2016 (реєстр. № 4968). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59703 (дата звернення: 20.03.2018).

92. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання генетично модифікованих організмів: проект Закону України від 10.11.2015 (реєстр. № 3446). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57015 (дата звернення: 20.03.2018).

93. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (дата звернення: 20.03.2018).

94. Про державний контроль за генетично модифікованою продукцією у сільському господарстві та харчовій промисловості: проект Закону України від 06.10.2017 (реєстр. № 7186). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62693 (дата звернення: 20.03.2018).

95. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18.05.2017 № 2042-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2042-19> (дата звернення: 05.10.2018).

96. Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про безпечність та якість харчових продуктів і кормів, здоров'я та благополуччя тварин: проект Закону України від 27.11.2014 (реєстр. № 0906). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52373 (дата звернення: 20.03.2018).

97. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів: Закон України від 31.05.2007. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1103-16> (дата звернення: 05.10.2018).

98. Про дитяче харчування: Закон України від 14.09.2006 № 142-V. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/142-16> (дата звернення: 26.08.2018).

99. Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди: директива Європейського Парламенту та Ради від 21.04.2004 № 2004/35/ЄС URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 29.03.2018).

100. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2231-15> (дата звернення: 26.01.2018).

101. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 31.08.2018).

102. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 15.08.2018).

103. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 25.03.2018).

104. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 15.12.2017).

105. Про лікувальні препарати прогресивної терапії, що вносить зміни до Директиви 2001/83/ЄС і до Регламенту № 726/2004: Регламент Європейського Парламенту і Ради від 13.11.2007 № 1394/2007. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a28/page (дата звернення: 15.03.2018).

106. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018. URL: № 964-IV. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 26.08.2018).

107. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 15.08.2018).

108. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 26.08.2018).

109. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/> (дата звернення: 15.08.2018).

110. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/> (дата звернення: 26.08.2018).

111. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3715-17> (дата звернення: 12.02.2018).

112. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 № 2894-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 05.10.2018).

113. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині: Закон України від 16.07.1999 № 1007-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1007-14> (дата звернення: 15.11.2017).

114. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин: міжнародний документ від 03.05.2002 № 13. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_180 (дата звернення: 15.09.2018).

115. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари:

міжнародний документ від 28.04.1983 № 6. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_802 (дата звернення: 15.09.2018).

116. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женевський протокол) від 17.06.1925. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_198 (дата звернення: 15.03.2018).

117. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

118. Рабінович П. М. Права людини: загальнотеоретичні засади. *Проблеми законності. Респ. міжвідом. наук. зб.* / Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків. 1998. Вип. 36. С. 11–13.

119. Реєстр генетично модифікованих організмів джерел кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять такі організми або отримані з їх використанням. URL: <http://www.consumer.gov.ua/ContentPages/Reestri/38/> (дата звернення: 26.08.2018).

120. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16> (дата звернення: 12.12.2017).

121. Рішення Конституційного Суду України від 29.01.2008 № 2-рп/2008. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08> (дата звернення: 12.12.2017).

122. Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 № 11-рп/99. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення: 12.12.2017).

123. Рішення Конституційного Суду України від 24.04.2018 № 3-р/2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18> (дата звернення: 21.08.2018).

124. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 21 с.

125. Романовский Г. Б. Генно-инженерная деятельность и конституционные права человека. *Современное право*. 2013. № 9. С. 28–33.
126. Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 224 с.
127. Романовский Г. Б. Конституционная правосубъектность граждан в условиях геномной медицины. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2017. Вип. 37. С. 260–271.
128. Романовский Г. Б. Право на жизнь: юридическая норма и доктрина. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 75–79.
129. Рыбаков О. Ю., Тихонова С. В. Доктрина естественного права и философия трансгуманизма: возможность коммуникации. *LEX RUSSICA*. 2014. № 2. С. 143–152.
130. Семенов В. С. О перспективах человека в XXI столетии. *Вопросы философии*. 2005. № 9. С. 26–37.
131. Сенюта І. Право людини на охорону здоров'я як гарантія здійснення права на життя. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. Львів. 2005. Вип. 41. С. 23–33.
132. Середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки: Додаток до Постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1056. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1056-2016-%D0%BF> (дата звернення: 12.02.2018).
133. Словник української мови: у 20 т. Т.1: А-Б. Київ: «Наукова думка», 2010. 912 с.
134. Смит. Р. Международная защита прав человека. Минск: Юнипак, 2013. 424 с.
135. Соловйов А. До питання співвідношення понять право на життя та права на охорону здоров'я і медичну допомогу. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 10. С. 38–40.

136. Соловьева Е. С. Мирополитическое измерение права на жизнь в глобализирующемся мире: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Екатерина Сергеевна Соловьева; Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2012. 22 с.

137. Список підписань та ратифікацій Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини: Конвенції про права людини та біомедицину (ETS N 164) від 12.05.2003. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_529 (дата звернення: 15.03.2018).

138. Стасевич К. Человеческий эмбрион отредактировали против ВИЧ. *Наука и жизнь* (12.04.2016). URL: <https://www.nkj.ru/news/28564> (дата звернення: 29.03.2018).

139. Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. *Право України*. 2003. № 11. С. 115–119.

140. Сумченко С. В. Проблема трансформації природи людини шляхом застосування високих наукомістких технологій. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 1 (9). С. 83–91.

141. Сьогодні регуляція ГМО стає схожою на міжнародний консорціум із власними правилами гри: інтерв'ю з академіком НАН України Я. Блюмом від 05.11.2012. Головний портал НАН України. URL: <http://www1.nas.gov.ua/Chronicle/Publishers/nov/press/Pages/431.aspx> (дата звернення: 29.03.2018).

142. Тиріна М. П. Конституційно-правова природа біологічних прав людини: онтологічна характеристика. *Держава і право. Юридичні і політичні науки. Зб. наукових праць*. Київ: Ін-т. держави і права НАНУ, 2010. Вип. 47. С. 205–209.

143. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник НАПН України*. 2016. №2 (85). С. 31–46.

144. Ткач М. П. Теоретичне обґрунтування екологічних прав людини у сфері генної інженерії. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави*: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції правників-початківців, присвяченої пам'яті видатних учених-юристів П. О. Недбайла,

О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова. (Одеса, 10–11 листопада 2006 р.) / Відп. ред. Ю. М. Оборотов. Одеса: Юридична література, 2006. С. 19–22.

145. Толмач О. Право людини на життя та його гарантії у сфері соціального забезпечення. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 3. С. 68–71.

146. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 15.03.2018).

147. Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 409 с.

148. Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 650 с.

149. Усманов Ю. І. Генезис права на життя як імперативної норми міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 39. Том 2. С. 144–150.

150. Ухвала Конституційного Суду України від 10.07.1998 № 31-у/98. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v031u710-98> (дата звернення: 12.12.2017).

151. Федорова А. Л. Сучасний розвиток права на життя в світлі Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 85. Ч. І. С. 98–102.

152. Фейгенберг И. М. Человек Достроенный и биосфера. *Вопросы философии*. 2006. № 2. С. 151–161.

153. Фомиченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Совета Европы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Фомиченко Татьяна Михайловна; Московский государственный социальный университет. Москва, 2004. 222 с.

154. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. 349 с.

155. Фулей Т. І. Застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя: Науково-практичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр. допов. Київ, 2015. 208 с.

156. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. Москва: Издательство «Весь Мир», 2002. 144 с.

157. Харатян Т. Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 52–60.

158. Харатян Т. Зміст права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 73–80.

159. Харатян Т. Н. Міжнародно-правовий захист права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 6, Т. 1. С. 41–46.

160. Харатян Т. Н. Деякі особливості визначення змісту конституційного права людини на життя. *Юридична осінь 2015 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих учених (Харків, 11 листопада 2015 р.)* / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Мадрид, 2015. С. 81–84.

161. Харатян Т. Забезпечення права людини на життя та суміжних із ним прав людини в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності. *Правова реформа: концепція, мета, впровадження: Матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листопада 2017 р.)* / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2017. С. 415–419.

162. Харатян Т. Н. Зміст конституційного права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання: зб. тез*

наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 4–5 листопада 2016 р.) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2016. С. 173–174.

163. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя та інші суміжні права у контексті проведення дослідів, спрямованих на корекцію людського геному. *Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (Харків, 2–3 жовтня 2015 р.) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. С. 90–91.

164. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя у системі прав людини. *Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм. X Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 27–28 жовтня 2017 р.) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2017. С. 152–153.

165. Харатян Т. Н. Межі свободи біотехнологічної діяльності у контексті забезпечення конституційного права людини на життя та інших суміжних прав. *Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Харків, 31 березня 2016 р.). Харківський національний медичний університет. Харків: Редакційно-видавничий центр ХНМУ, 2016. С. 203–205.

166. Харатян Т. Н. Природа та зміст конституційного права людини на життя: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 117–120.

167. Харатян Т. Н. Проблеми кримінальної відповідальності у сфері застосування біотехнологій. *Національна правова система в умовах формування європейського правового простору*: матеріали Міжнародної юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 10 жовтня 2012 р.). Київ, 2012. С. 280–285.

168. Харатян Т. Право людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квітня 2018 р.). Жит. нац. агроєкологічний ун-т. Житомир: Видавництво О. О. Євенок, 2018. С. 92–95.

169. Харатян Т. Право людини на життя та біотехнологічні втручання, спрямовані на внесення змін у геном людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 219–224.

170. Харатян Т. Право человека на жизнь и вызовы революционного развития в области биотехнологий. *Legea si Viata*. 2018. Ianuarie. С. 123–126.

171. Харатян Т. Н. Право людини на життя та суміжні з ним права у системі прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 66–69.

172. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 16.12.2017).

173. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran2#n2> (дата звернення: 05.10.2018).

174. Чеботарева В. П. Право на жизнь и его обеспечение в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Чеботарева Вероника Петровна; Академия управления МВД России. Москва, 2008. 221 с.

175. Чеботарьова Г. Деякі питання відповідальності за злочинні діяння у сфері використання біомедичних технологій у національному та зарубіжному кримінальному праві. *Підприємство, господарство і право*. 2008. № 9. С. 120–123.

176. Чеботарьова Г. Історичний аспект кримінально-правової охорони правопорядку в сфері медичної діяльності. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права НАНУ / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. 2009. Вип. 43. С. 482–488.

177. Чеботарьова Г. В. Поняття та класифікація злочинів у сфері медичної діяльності за кримінальним законодавством України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права НАНУ / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко, 2008. Вип. 41. С. 522–528.

178. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. 576 с.

179. Шубравська О. Ринок органічної продукції та перспективи його розвитку в Україні. *Економіка України*. 2008. № 1. С. 53–61.

180. Шумаков В., Тоневицкий А. Ксенотрансплантация: научные и этические проблемы. URL: <https://www.allvet.ru/articles/articles18.php> (дата звернення: 12.12.2017).

181. Щодо набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Лист Міністерства закордонних справ України від 20.07.2017 № 72/14-612/1-1713 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v1713321-17> (дата звернення: 29.03.2018).

182. Энгдаль У. Ф. Семена разрушения: Тайная подоплёка генетических манипуляций. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. 320 с.

183. Act of Germany for Protection of Embryos of 13.12.1990. URL: http://www.rki.de/SharedDocs/Gesetzestexte/Embryonenschutzgesetz_englisch.pdf?__blob=publicationFile (Last accessed: 26.01.2018).

184. Act of Norway Relating to the Application of Biotechnology in Human Medicine of 5.12.2003 No. 100. URL: https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/hod/red/2005/0081/ddd/pdfv/242718-biotechnology_act_master.pdf (Last accessed: 26.01.2018).

185. Act on Artificial Fertilisation and use of Human Gametes and Embryos for Stem-Cell Research No. 55/1996. URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-enskar_sidur/Act_No_55_1996_on_Artificial_Fertilisation_etc_as_amended.pdf (Last accessed: 26.01.2018).

186. Affaire Gina Ionescu c. Roumanie: arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme du 11.12.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115175> (Last accessed: 10.11.2017).

187. Affaire Sarur c. Turquie: arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme du 02.05.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173257> (Last accessed: 10.11.2017).

188. American Convention on Human Rights of 22.11.1969. URL: <http://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm> (Last accessed: 15.09.2018).

189. An Overview of the Human Genome Project: National Human Genome Research Institute (last reviewed on 11.05.2016) URL: <https://www.genome.gov/12011238/an-overview-of-the-human-genome-project/> (Last accessed: 29.03.2018).

190. Annas J. G., Andrews B. L., Isasi R. Protecting the Endangered Human: Toward an International Treaty Prohibiting Cloning and Inheritable Alterations. *American journal of law & medicine*. 2002. Vol. 28. № 2, 3. pp. 151–178.

191. Anton D., Shelton D. E. Environmental Protection and Human Rights. New York: Cambridge University Press, 2011. pp. 3-32.

192. Basic Law for the Federal Republic of Germany of 23.05.1949. URL: <https://www.bundestag.de/gg> (Last accessed: 15.11.2017).

193. Bratspies R. Is Anyone Regulating?: The Curious State of GMO Governance in the United States. *Vermont Law Review*. 2013. Vol. 37 pp. 923–956. URL: http://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=cl_pubs (Last accessed: 29.03.2018).

194. Caplan A. L., Parent B., Shen M., Plunkett C. No time to waste—the ethical challenges created by CRISPR. *EMBO reports*. 2015. Vol 16. No 11. pp. 1421–1426 URL: <http://embor.embopress.org/content/16/11/1421> (Last accessed: 29.03.2018).

195. Case of Artavia Murillo et al. (“In Vitro Fertilization”) v. Costa Rica: the judgment of the Inter-American Court of Human Rights of 28.11.2012. URL:

http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_257_ing.pdf (Last accessed: 10.11.2017).

196. Case of *Diamond v. Chakrabarty*: the judgment of the Supreme Court of the United States 447 U.S. 303 (1980). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/447/303/case.html> (Last accessed: 10.11.2017).

197. Case of *Fergec v. Croatia*: the judgment of the European Court of Human Rights of 09.05.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173467> (Last accessed: 12.11.2017).

198. Case of *Guerra and Others v. Italy*: the judgment of the European Court of Human Rights of 19.02.1998. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135> (Last accessed: 12.11.2017).

199. Case of *Jolanta Buksa against Poland*: the decision of the European Court of Human Rights of 31.05.2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164295> (Last accessed: 12.11.2017).

200. Case of *L.C.B. v. the United Kingdom*: the judgment of the European Court of Human Rights of 09.06.1998. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58176> (Last accessed: 12.11.2017).

201. Case of *M. and Others v. Croatia*: the judgment of the European Court of Human Rights of 02.05.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173259> (Last accessed: 12.11.2017).

202. Case of *McCann and Others v. the United Kingdom*: the judgment of the European Court of Human Rights of 27.09.1995. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57943> (Last accessed: 12.11.2017).

203. Case of *McGinley and Egan v. the United Kingdom*: the judgment of the European Court of Human Rights of 09.06.1998. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58175> (Last accessed: 12.11.2017).

204. Case of *Mosendz v. Ukraine*: the judgment of the European Court of Human Rights of 17.01.2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115887> (Last accessed: 12.11.2017).

205. Case of Mustafayev v. Azerbaijan: the judgment of the European Court of Human Rights of 04.05.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173365> (Last accessed: 12.11.2017).

206. Case of Nina Kutsenko v. Ukraine: the judgment of the European Court of Human Rights of 18.07.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175471> (Last accessed: 12.11.2017).

207. Case of Slyusar v. Ukraine: the judgment of the European Court of Human Rights of 17.01.2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115884> (Last accessed: 12.11.2017).

208. CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee on 30.04.1982. URL: <http://www.refworld.org/docid/45388400a.html> (Last accessed: 20.01.2018).

209. Ceccuti et de Barros e Vasconcellos Ponta contre l'Italie: décision de la Cour européenne des droits de l'homme du 31.05.2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164302> (Last accessed: 12.11.2017).

210. Chart of signatures and ratifications of the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning the Prohibition of Cloning Human Beings of 12.01.1998 ETS № 168. URL: <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/168/signatures> (Last accessed: 26.08.2018).

211. Chart of signatures and ratifications of Treaty 195 Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine, concerning Biomedical Research. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/195/signatures?p_auth=o7Au4RoL (Last accessed: 26.08.2018).

212. Clark D. Biotechnology: applying the genetic revolution. London: Elsevier Academic Press, 2009. 750 p.

213. Code de la santé publique français du 1953 (version au 26.01.2018). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006072665&dateTexte=20180126> (Last accessed: 26.01.2018).

214. Código Penal Colombiano Ley No. 599 de 24.07.2000. URL: http://www.secretariasenado.gov.co/senado/basedoc/ley_0599_2000.html (Last accessed: 26.01.2018).

215. Constituição Da República Federativa Do Brasil de 5.10.1988. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao.htm (Last accessed: 26.01.2018).

216. Constitution de la Belgique du 07.02.1831. URL: http://www.const-court.be/fr/textes_base/constitution_de_la_belgique.pdf (Last accessed: 15.11.2017).

217. Constitution of India of 26.11.1949. URL: <https://www.india.gov.in/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text> (Last accessed: 15.11.2017).

218. Constitution of Ireland of 01.07.1937. URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html> (Last accessed: 15.11.2017).

219. Constitution of Spaine of 06.12.1978. URL: <http://www.lamoncloa.gob.es/lang/en/espana/leyfundamental/Paginas/index.aspx> (Last accessed: 15.11.2017).

220. Constitution of the Portuguese Republic of 1976 (seventh revision of 2005. URL: <http://www.en.parlamento.pt/Legislation/CRP/Constitution7th.pdf> (Last accessed: 15.11.2017).

221. Constitution of the Republic of Bulgaria of 12.07.1991. URL: <http://www.parliament.bg/en/const/> (Last accessed: 15.11.2017).

222. Constitution of the Republic of Estonia of 28.06.1992. URL: <https://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html> (Last accessed: 15.11.2017).

223. Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine: Details of Treaty No. 164. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164?_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_languageId=en_GB (Last accessed: 29.03.2018).

224. Convention on Biological Diversity: Parties to the Protocol and signature and ratification of the Supplementary Protocol. URL: <http://bch.cbd.int/protocol/parties/> (Last accessed: 21.08.2018).

225. Costa Rica Decreto Ejecutivo of 10.09.2015 № 39210-MP-S. URL: http://www.pgrweb.go.cr/scij/Busqueda/Normativa/Normas/nrm_texto_completo.aspx?param1=NRTC&nValor1=1&nValor2=80115&nValor3 (Last accessed: 26.01.2018).

226. Criminal Code of Finland of 19.12.1889. URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf> (Last accessed: 26.01.2018)

227. Criminal Code of Spain: Organic Act of 23.11.1995 № 10/1995. Ministerio de Justicia-Secretaría General Técnica. 2011. 197 p.

228. Decision of the Constitutional Court of the Czech Republic of 04.06.2003. URL: <https://www.usoud.cz/en/decisions/20030604-pl-us-1402-free-health-care-1/> (Last accessed: 14.12.2017).

229. Decision of the Constitutional Court of the Czech Republic of 27.01.2015. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Decisions/pdf/Pl_US_19-14_1_en.pdf (Last accessed: 14.12.2017).

230. Decision of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania of 09.12.1998. URL: <http://www.lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1135> (Last accessed: 14.12.2017).

231. Decision of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania of 26.02.2014. URL: <http://www.lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1026/content> (Last accessed: 14.12.2017).

232. Dragich M. Do You Know What's on Your Plate?: The Importance of Regulating the Processes of Food Production. *Journal of Environmental Law and Litigation*. 2013. Vol. 28. pp. 385–446. URL: <http://scholarship.law.missouri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1509&context=facpubs> (Last accessed: 10.03.2018).

233. Ermakova I. V. Genetically modified organisms and biological risks. *Proceedings of International Disaster Reduction Conference* (Davos, Switzerland August 27th–September 1st, 2006). pp. 168–172.

234. European Medicines Agency EMA/338312/2016 Rev. 1 of 16.02.2017. URL: http://www.ema.europa.eu/docs/en_GB/document_library/Other/2016/08/WC500211862.pdf (Last accessed: 29.03.2018).

235. FDA approval brings first gene therapy to the United States: FDA News Release of 30.08.2017. URL: <https://www.fda.gov/NewsEvents/Newsroom/PressAnnouncements/ucm574058.htm> (Last accessed: 31.08.2017).

236. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18.04.1999 (status as of 01.01.2018). URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19995395/index.html> (Last accessed: 26.01.2018).

237. Freire de Oliveira Souza H. Genetically Modified Plants: A Need for International Regulation. *Annual Survey of International & Comparative Law*. 2000. Vol. 6, Iss. 1, Art. 8. URL: <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol6/iss1/8>. pp. 129–174 (Last accessed: 29.03.2018).

238. Genetically engineered human beings: Motion for a recommendation tabled by Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development) of November 30, 2015. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=22289&lang=EN> (Last accessed: 10.08.2018).

239. Human Cloning Prohibition Act: Bill of 09.11.2015 URL: <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/3498> (Last accessed: 26.01.2018).

240. Human Fertilisation and Embryology Act of 2008. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22> (Last accessed: 26.01.2018).

241. Human Reproductive Cloning Act of 04.12.2001. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/23/enacted> (Last accessed: 26.01.2018).

242. Human-pig “chimeras” may provide vital transplant organs, but they raise ethical dilemmas. *The Conversation*. 07.06.2016. URL: <https://theconversation.com/human-pig-chimeras-may-provide-vital-transplant-organs-but-they-raise-ethical-dilemmas-60648> (Last accessed: 29.03.2018).

243. Jesada R. Buyer Beware: An Exploration of Health Risks and Legal Policies in Favor of a Labeling Requirement for Genetically Modified Organisms.

Journal of Health Care Law & Policy. 2011. Vol. 14. pp. 30–57. URL: <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/appendix/3> (Last accessed: 26.01.2018).

244. Johnson S. “Genetically Modified Food: A Golden Opportunity?”. *Sustainable Development Law & Policy*. 2014. Vol. 14. No. 1. pp. 34, 69–70.

245. Kaplan D. What’s Wrong with Genetically Modified Food? *Ethical Issues of the 21st Century*. Charlottesville: Philosophy Documentation Center Press? 2004. URL: http://humanitiespolicy.unt.edu/topics/our_work/What's%20Wrong%20With%20Genetically%20Modified%20Food.pdf (Last accessed: 26.01.2018).

246. Knapton S. China shocks world by genetically engineering human embryos. *The Telegraph*. 23.04.2015. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/science/11558305/China-shocks-world-by-genetically-engineering-human-embryos.html> (Last accessed: 26.01.2018).

247. Knapton S. Three-parent babies: House of Lords approves law despite fears children could be born sterile. *The Telegraph*. 24.02.2015. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/science/science-news/11432058/Three-parent-babies-House-of-Lords-approves-law-despite-fears-children-could-be-sterile.html> (Last accessed: 26.01.2018).

248. Law of Georgia on Health Care of 10.12.1997 No. 1139 (as amended to 20 March 2015). URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/29980/32/en/pdf> (Last accessed: 26.01.2018).

249. Lei Da República Federativa Do Brasil de 20.05.2015 № 13.123. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_Ato2015-2018/2015/Lei/L13123.htm (Last accessed: 26.01.2018).

250. Lei Da República Federativa Do Brasil de 24.03.2005 № 11.105. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_Ato2004-2006/2005/Lei/L11105.htm (Last accessed: 26.01.2018).

251. M. C. Mehta Vs. Union of India (UOI) and Ors: the judgment of the Supreme Court of India of 18.03.2004 (AIR 2004 SC 4016, 2004 (3) SCALE 396, (2004) 12 SCC 118). URL: <http://www.ielrc.org/content/e0409.pdf> (Last accessed: 18.10.2017).

252. Ma H., Marti-Gutierrez N., Sang-Wook P. et al. Correction of a pathogenic gene mutation in human embryos Macmillan Publishers Limited. *Nature*. Vol. 548 (24.08.2017). Iss. 7668. pp. 413–419. URL: <https://www.nature.com/nature/journal/v548/n7668/full/nature23305.html> (Last accessed: 24.08.2017).

253. Maneka Gandhi vs Union Of India: the judgment of the Supreme Court of India of 25.01.1978 (1978 AIR 597, 1978 SCR (2) 621). URL: <https://indiankanoon.org/doc/1766147/> (Last accessed: 18.10.2017).

254. Mayenno A. N., Gleich G. J. Eosinophilia-Myalgia Syndrome and Tryptophan Production: A Cautionary Tale. *Trends in Biotechnology* 12. 1994. № 9 (September). 346–352.

255. McKie R. After 30 years, is a GM food breakthrough finally here? (02.02.2013) URL: <https://www.theguardian.com/environment/2013/feb/02/genetic-modification-breakthrough-golden-rice> (Last accessed: 20.11.2017).

256. Medical Research Act of Finland of 01.11.1999 No. 488/1999 (status as of 1.01.2010). URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990488.pdf> (Last accessed: 26.01.2018).

257. Monsanto ordered to pay \$289m damages in Roundup cancer trial (11.08.2018). URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45152546> (Last accessed: 25.08.2018).

258. Nagoya - Kuala Lumpur Supplementary Protocol on Liability and Redress to the Cartagena Protocol on Biosafety. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-8-c&chapter=27&clang=_en (Last accessed: 19.08.2018).

259. National Bioengineered Food Disclosure Standard: 114th Congress Public Law 114-216. URL: <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/senate-bill/764/text> (Last accessed: 15.03.2018).

260. National Research Council. Opportunities in Biotechnology for Future Army Applications. Washington, DC: The National Academies Press, 2001. 118 p. URL: <https://doi.org/10.17226/10142> (Last accessed: 09.10.2017).

261. Norer R., Preisig Ch. Genetic Technology in the Light of Food Security and Food Safety. *Ius Comparatum. Global Studies in Comparative Law*. Springer Netherlands. 2017. Vol 24. pp. 281–318.

262. Ostrovska B. V. Bioethical aspects of ratio between reproductive rights of a human being and his right to life in the process of using assisted reproductive technologies. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Svazek 4. 1 vydání. S. 83–90.

263. Owen G. China will develop the first genetically enhanced “superhumans”, experts predict. *Daily Mail* 03.08.2016. URL: <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-3721991/China-develop-genetically-enhanced-superhumans-experts-predict.html> (Last accessed: 10.10.2017).

264. Penal Code of Estonia of 06.06.2001. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/522012015002> (Last accessed: 26.01.2018).

265. Prohíbense los experimentos de clonación relacionados con seres humanos: Decreto 200/97. URL: <http://www.cienciaspenales.net/files/2016/09/4decreto-200-97.-prohibense-los-experimentos-de-clonacion-relacionados-con-seres-humanos.pdf> (Last accessed: 26.01.2018).

266. Prohibition of Human Cloning for Reproduction Act of 2002 No. 144. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2017C00306> (Last accessed: 26.01.2018).

267. Schaefer K. A., Wu W.-H., Colgan D. F., Tsang S. H., Bassuk G. A., Mahajan V. B. Unexpected mutations after CRISPR–Cas9 editing in vivo. *Nature Methods*. 2017. Vol. 14, pp. 547–548. URL: <https://www.nature.com/nmeth/journal/v14/n6/full/nmeth.4293.html> (Last accessed: 10.11.2017).

268. Scientists edit human embryos to safely remove disease for the first time – here’s how they did it Scientists edit human embryos to safely remove disease for the first time – here’s how they did it. *The Conversation*. 02.08.2017 URL: <https://theconversation.com/scientists-edit-human-embryos-to-safely-remove-disease-for-the-first-time-heres-how-they-did-it-81925> (Last accessed: 10.11.2017).

269. Scott D. A., Zhang F. Implications of human genetic variation in CRISPR-based therapeutic genome editing Published online. *Nature Medicine*. 31.07.2017.

URL: <http://www.nature.com/nm/journal/vaop/ncurrent/full/nm.4377.html> (Last accessed: 14.08.2017).

270. Séralini G. Long term toxicity of a Roundup herbicide and a Roundup-tolerant genetically modified maize. *Food and Chemical Toxicology*. 2012. № 50. pp. 4221–4231.

271. Silverman W. A. The Schizophrenic Career of a “Monster Drug”. *Pediatrics*. August 2002. Vol. 110. P. 404–406.

272. Stewart R. B. GMO Trade Regulation and Developing Countries: New York University Public Law and Legal Theory Working Papers, 2009. Paper 165. URL: http://lsr.nellco.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1165&context=nyu_plltwp (Last accessed: 29.03.2017).

273. Strom S. G.M.O. Labeling Bill Clears First Hurdle in Senate. *The New York Times*. 06.07.2016. URL: <https://www.nytimes.com/2016/07/07/business/gmo-labeling-bill-passes-first-hurdle-in-senate.html?mcubz=0> (Last accessed: 10.10.2017).

274. Subhash Kumar vs State of Bihar and Ors: the judgment of the Supreme Court of India of 09.01.1991 (1991 AIR 420, 1991 SCR (1)5). URL: <https://indiankanoon.org/doc/1646284/> (Last accessed: 27.10.2017).

275. The Constitution of the Republic of Serbia of 08.11.2006. URL: <http://www.predsednik.rs/en/documents/constitution-republic-serbia> (Last accessed: 26.01.2018).

276. The Fundamental Law of Hungary of 25.04.2011. URL: <http://hunconcourt.hu/fundamental-law/> (Last accessed: 21.11.2017).

277. The Guidance Framework for testing genetically modified mosquitoes: World Health Organization document. 2014. URL: <http://www.who.int/tdr/publications/year/2014/guide-fmrk-gm-mosquit/en/> (Last accessed: 29.03.2018).

278. The New Encyclopaedia Britannica. 1998. Vol. 2. 984 p.

279. The Nuremberg Code of 1947. URL: <https://history.nih.gov/research/downloads/nuremberg.pdf> (Last accessed: 07.08.2018).

280. The Pew Research Center U.S. Public Wary of Biomedical Technologies to “Enhance” Human Abilities. 26.07.2016. URL: <http://www.pewinternet.org/2016/>

07/26/u-s-public-wary-of-biomedical-technologies-to-enhance-human-abilities/ (Last accessed: 20.10.2017).

281. The Science That is Helping to Keep Europe's Food Safe: European Food Safety Authority. URL: http://www.efsa.europa.eu/sites/default/files/corporate_publications/files/efsa10thanniversary.pdf (Last accessed: 10.11.2017).

282. The United States Declaration of Independence of 04.07.1776: A Transcription of the Stone Engraving of the parchment Declaration of Independence (the document on display in the Rotunda at the National Archives Museum) <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (Last accessed: 29.03.2018).

283. The use of new genetic technologies in human beings: Committee of Ministers of the Council of Europe Reply of 07.02.2018 to Parliamentary Assembly of the Council of Europe Recommendation 2115 (2017). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=24512&lang=EN> (Last accessed: 10.08.2018).

284. The use of new genetic technologies in human beings: Parliamentary Assembly of the Council of Europe Recommendation 2115 (2017). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=24228&lang=EN> (Last accessed: 10.08.2018).

285. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community of 17.12.2007 No 2007/C 306/01. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT> (Last accessed: 16.12.2017).

286. Trestní Zákoník ze 08.01.2009. URL: <https://www.epravo.cz/top/zakony/sbirka-zakonu/zakon-ze-dne-8-ledna-2009-trestni-zakonik-17001.html> (Last accessed: 26.01.2018).

287. U.S. Department of Agriculture: official website. URL: <https://www.usda.gov/our-agency/agencies> (Last accessed: 14.11.2017).

288. UNESCO Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations of 12.10.1997 URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001102/110220e.pdf#page=75> (Last accessed: 10.08.2018).

289. Unni Krishnan, J.P. And Ors. Etc. ... vs State Of Andhra Pradesh And Ors.: the judgment of the Supreme Court of India of 04.02.1993 (1993 AIR 2178, 1993 SCR (1) 594) URL: <https://indiankanoon.org/doc/1775396/> (Last accessed: 27.10.2017).

290. Ustav Republike Hrvatske od 22.12.1990 (pročišćeni tekst 15. siječnja 2014). URL: <https://www.usud.hr/hr/ustav-RH> (Last accessed: 17.11.2017).

291. Vinge V. The Coming Technological Singularity: How to Survive in the Post-Human Era. *Vision-21 Interdisciplinary Science and Engineering in the Era of Cyberspace*: NASA Conference Publication 10129. 1993. P. 11.

292. WikiLeaks / Cablegate: US Biotech Firms Driving Government Policy. URL: <https://enviroleaks.org/2010/12/19/wikileaks-cablegate-us-biotech-firms-driving-government-policy/> (Last accessed: 29.03.2019).

293. WMA Declaration of Helsinki (Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects) of 1964. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/> (Last accessed: 07.08.2018).

294. World's first baby born with new "3 parent" technique. *New Scientist* 27.09.2016. URL: <https://www.newscientist.com/article/2107219-exclusive-worlds-first-baby-born-with-new-3-parent-technique> (Last accessed: 10.09.2017).

295. WTO Members and Observers: official website of WTO. URL: https://www.wto.org/English/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm (Last accessed: 29.03.2019).

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Харатян Т. Н. Природа та зміст конституційного права людини на життя: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 117–120.
2. Харатян Т. Н. Право людини на життя та суміжні з ним права у системі прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 66–69.
3. Харатян Т. Зміст права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 73–80.
4. Харатян Т. Право людини на життя та біотехнологічні втручання, спрямовані на внесення змін у геном людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 219–224.
5. Харатян Т. Н. Міжнародно-правовий захист права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 6, Т. 1. С. 41–46.
6. Харатян Т. Право человека на жизнь и вызовы революционного развития в области биотехнологий. *Legea si Viata*. 2018. Ianuarie. С. 123–126.
7. Харатян Т. Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 52–60.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя та інші суміжні права у контексті проведення дослідів, спрямованих на корекцію людського геному. *Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (Харків, 2–3 жовтня 2015 р., форма участі – очна)*. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 90–91.

2. Харатян Т. Н. Деякі особливості визначення змісту конституційного права людини на життя. *Юридична осінь 2015 року*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих учених (Харків, 11 листопада 2015 р., форма участі – очна). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 81–84.

3. Харатян Т. Н. Межі свободи біотехнологічної діяльності у контексті забезпечення конституційного права людини на життя та інших суміжних прав. *Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Харків, 31 березня 2016 р., форма участі – очна). Харків: Харк. нац. мед. ун-т, 2016. С. 203–205.

4. Харатян Т. Н. Зміст конституційного права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 4–5 листопада 2016 р., форма участі – очна). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. С. 173–174.

5. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя у системі прав людини. *Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм. X Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 27–28 жовтня 2017 р., форма участі – очна). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. С. 152–153.

6. Харатян Т. Забезпечення права людини на життя та суміжних із ним прав людини в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності. *Правова реформа: концепція, мета, впровадження*: зб. наук. праць. Матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листопада 2017 р., форма участі – очна). Київ: «Ніка-Центр», 2017. С. 415–419.

7. Харатян Т. Н. Право людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квітня 2018 р., форма участі – очна). Житомир: Жит. нац. агроекологічний ун-т., 2018. С. 92–95.